

**Värinnimitysten synty suomalais-ugrilaisissa kielissä,
lähtökohtana 'musta'**

Ilona Kivinen
Pro-gradu -työ
Helsingin yliopisto
Suomalais-ugrilainen laitos,
suomalais-ugrilainen
kielentutkimus
Tammikuu 2007

SISÄLLYS

1. JOHDANTO	4
1.1 Värien tutkimus suomalais-ugrilaisissa kielissä	4
1.2 Aineisto	5
1.3 Metodit ja tavoitteet	6
2. VÄRINNIMITYSTEN EVOLUUTIOTEORIA	7
2.1 Perusvärinnimen määrittely	7
2.2 Berlinin ja Kayn teoria värinnimitysten kehittämisestä	8
2.3 Kritiikkiä ja sovelluksia	9
3. ADJEKTIIVIEN ETYMOLOGINEN TUTKIMUS	13
3.1 Etymologioinnin yleisiä periaatteita	13
3.2 Etymologian peruskriteerit	14
3.2.1 Ääntenmuutokset	14
3.2.2 Merkitys ja sen muuttuminen	15
3.2.3 Levikki, lainautuminen	16
3.3 Kognitiivinen semantiikka	18
3.3.1 Metaforasta polysemiaan ja merkityksen siirtyminen	18
3.3.2 Metonymia	19
3.3.3 Merkityksen keskus ja periferia	20
3.4 Adjektiivien alkuperä ja ekspressiivisyys	22
3.4.1 Adjektiivien alkuperän selvittämisen lähtökohtia	22
3.4.2 Värinnimitysten synty suomessa	23
3.4.3 Ekspressiivisyys	25
3.4.3.1 Ekspressiivisten sanojen tutkimuksen historiaa	25
3.4.3.2 Äännesymboliikka	26
3.4.3.3 Ekspressiivisten sanojen ominaisuuksia	28
3.4.3.5 Prototyypisyys ja perheyhtäläisyys	30
4. MUSTAA MERKITSEVIEN SANOJEN ETYMOLOGIOINTIA	32
4.1 Musta peruskäsitteenä	32
4.1.1 Itämerensuomi	32
4.1.2 Saame	36
4.1.3 Volgalaiset kielet	37
4.1.4 Permiläiset kielet	39
4.1.5 Ugrilaiset kielet	40
4.1.6 Aineiston lyhyt yhteenvedo	43

4.2 Läheisiä värikäsitteitä	46
4.2.1 Itämerensuomen <i>sini</i>	46
4.2.2 Saamen <i>sáhppat</i> 'sinertävä'	48
5. MUSTAAN LIITTYVÄT SUBSTANTIIVIT	51
5.1 Musta luonnossa	51
5.2 Hiili	51
5.2.1 <i>Sysi</i> -sanue suomalais-ugrilaisissa kielissä	51
5.2.2 Unkarin <i>szén</i> 'hiili'	54
6. SUOMALAIS-UGRILAISTEN KIELTEN VANHIMPIA VÄRINNIMITYKSIÄ	56
6.1 Vartaloainekset	56
6.2 Sanahahmot	61
6.3 Johdosmaisuus ja johtimet	66
6.4 Värinnimitykset ja affekti	68
7. KOKOAVAA TARKASTELUA	69
MERKKIEN JA LYHENTEIDEN SELITYKSET	72
LÄHTEET	74
LIITE: Brent Berlinin ja Paul Kayn värien kieleentulojärjestystä kuvaava kaavio	

1. Johdanto

1.1 Värien tutkimus suomalais-ugrilaisissa kielissä

Eri kielistä on tehty kymmeniä ellei satoja värijärjestelmiä koskevia tutkimuksia. Aihe vaikuttaa rajauksen kannalta helpolta, sillä perusvärien joukko on rajallinen. Toisaalta aiheen tekee houkuttelevaksi ja monin verroin ensisilmäystä monipolvisemmaksi se, että värien nimitykset vaihtelevat kielittäin suuresti. (Koski 1983: 7.)

Suomalais-ugrialaisten kielten osalta värinnimityksiä koskevia tutkimuksia on tehty verraten vähän, eikä koko kielikuntaa koskevia tutkimuksia näytä tehdyn ainuttakaan. Värinnimityksiä koskevat tutkimukset rajoittuvat yhteen kieleen tai kieliryhmään. Tällaisista tutkimuksista tunnetuin ja kattavin on Mauno Kosken (1983) tutkimus värinnimityksistä itämerensuomalaisissa kielissä. Sen lisäksi olen tätä tutkimusta tehdessäni tukeutunut Marja Lappalaisen (1991) saamen värinnimityksiä ja Rigina Turusen (1997, julk. 2002) mokšamordvan värinnimityksiä koskeviin pro gradu-tutkimuksiin.

On mahdollista, että etymologisessa tutkimuksessa tällaista kielen aluetta on vältelty siksi, että kyse on adjektiiveista. Niiden koko kategoriaa pidetään myöhäisempänä kuin substantiiveja tai verbejä. Huomionarvoista on, että adjektiivien etymologista tutkimusta on kaiken kaikkiaan hyvin vähän, eikä adjektiivien ominaispiirteisiin ole juurikaan kiinnitetty etymologisessa tutkimuksessa huomiota.

Vaikka värijärjestelmä on rajallinen ja on mahdollisuus keskittyä vain osaan värinnimityksistä, olen kuitenkin huomannut, että tutkimusta ei voi rajata pelkästään väreihin, jos haluaa selvittää niiden nimitysten etymologista taustaa. Silloin täytyy lähteä etsimään semanttisesti läheisiä sanoja ja etsiä niistä yhtäläisyyksiä tutkimuksen alla olevan sanan kanssa. Vaikka siis tutkii vain yhtä väriä, joutuu ottamaan kantaa moniin, ts. värien semanttisen kentän jakautumiseen; ja kun tutkii värejä, joutuu tarkastelemaan myös ympäristöä, jossa värit esiintyvät. Koska on kyse adjektiivista, ei semanttinen rajaus ole millään tavalla helppo; merkitykseltään adjektiiveille läheisiä sanoja voi olla sekä verbien että

substantiivien kategorioissa. Adjektiivit ovat myös semanttisesti haastavia, sillä niillä on hyvin harvoin, jos koskaan tarkkaa merkitystä. Adjektiivin eksakti tarkoite voi olla nomini, kuten englannin sanassa *orange*, joka tarkoittaa sekä appelsiinia että oranssia.

1.2 Aineisto

Tutkimukseni aineistona ovat mustaa tarkoittavat sanat (itämeren)suomesta, saamesta, mordvasta, marista, udmurtista, komista, hantista, mansista ja unkarista. Olen kerännyt aineistoni eri sanakirjoista ja niistä muutamista etymologisista sanakirjoista, joita on ollut saatavilla. Suomen osalta tärkein etymologinen sanakirja on ollut *Suomen sanojen alkuperä* (SSA 1–3), mutta myös muita etymologisia sanakirjoja olen käyttänyt. Olen pyrkinyt löytämään myös vanhoja, yleensä jo hylättyjä sanarinnastuksia, jotta tutkimuksestani tulisi mahdollisimman kattava.

Samojedikielten osalta 'mustaa' koskevan aineiston olen joutunut jättämään tämän tutkimuksen ulkopuolelle, koska myös niissä mustaa merkitsevät sanat ovat alkuperältään toisistaan poikkeavia. Olen kuitenkin ottanut kantasamojedin mukaan tutkimukseeni käsitellessäni vanhoja suomalais-ugrilaisten kielten värinnimityksiä.

Vanhat suomalaisen haaran värinnimitykset olen kerännyt teoksesta *Uralisches Etymologisches Wörterbuch* (UEW 1988). Samojedilaisen kantakielen värinnimirekonstruktiot olen löytänyt Juha Janhusen kirjasta *Samojedischer Wortschatz* (1977). Kantasaamen värinnimitykset ovat puolestaan peräisin Juhani Lehtirannan kirjasta *Yhteissaamelainen sanasto* (1981).

Varsinaisten mustaa tarkoittavien adjektiivien lisäksi olen kerännyt kyseisistä sanoista tehtyjä johdoksia, yhdyssanoja ja myös joitakin sanontoja. Olen myös kerännyt muita semanttisesti läheisiä sanoja sekä adjektiivien että substantiivien kategoriasta.

1.3 Metodit ja tavoitteet

Adjektiivien tutkimus ei ole mielekästä pelkästään etymologisia kriteerejä soveltamalla. Adjektiiveille on tyypillistä kuvailevuus ja ekspressiivisyys. Tästä syystä viime aikoina esille noussut ekspressiivisten sanojen tutkimus ja sen metodit ovat erottamaton osa tutkimusaiheeni. Adjektiivit saavat usein lisämerkityksiä ja niiden merkitys myös muuttuu muita sanoja herkemmin. Muuttuminen ei kuitenkaan lähde liikkeelle tyhjästä vaan liittyy ihmismielen liikkeisiin. Kognitiivisen semantiikan avulla pyritään pääsemään kiinni syihin, miksi merkitys muuttuu ja mihin suuntaan. Erityisesti John R. Taylor on teoksessaan *Linguistic Categorization* (1989) käyttänyt eri kielten värijärjestelmiä esimerkkeinä merkityksen muuttumisesta ja kognition vaikutuksesta siihen. Hän on kritisoinut ajatusta kielen arbitraarisuudesta, siitä, että kieli olisi ihmismielestä irrallinen järjestelmä.

Tutkimuksessani pyrin löytämään motivaattoreita värinimitysten syntyyn kognitiivisen semantiikan avulla. Vertailen myös uralilaisen kielikunnan eri kantakielivaiheisiin rekonstruoituja värinimityksiä toisiinsa. Niiden vertailussa ja keskinäisten suhteiden tutkimisessa tukeudun ekspressiivisten sanojen muuttumista ja kehittymistä koskeviin teorioihin.

Tarkastelen sanoja etymologiselta kannalta, mutta otan myös kantaa siihen, miten värinimityksiä kieleen omaksutaan. Tämänäyttypistä tutkimusta ei ole aiemmin suomalais-ugrialaisten kielten värinimityksistä tehty. Aiemmat tutkimukset ovat koskeneet vain yhden kielen tai kieliryhmän (itämerensuomi) värinimityksiä. Tässä tutkimuksessani pyrin yhden värinimityksen kautta ymmärtämään toisaalta värinimitysten syntyä, toisaalta niiden muuttumista ja sen syitä.

2. Värinimitysten evoluutioteoria

2.1 Perusvärinnimen määrittely

Värien tutkimuksessa on jo pitkään käytetty pohjana Brent Berlinin ja Paul Kayn teosta ”*Basic Color Terms. Their Universality and Evolution*” (1969), joka käsittelee värinimityksiä ja niiden kehitystä universaalilla tasolla. Etenkin Koski (1983) on kokeellisesti soveltanut heidän teoriaansa selvittäessään värien nimitysten etymologioita itämerensuomessa. Myös Turunen on testannut teorian toimivuutta mokšamordvan värejä koskevassa tutkimuksessaan (Turunen 1997, 2002).

Berlinin ja Kayn mukaan perusvärinnimi määritellään seuraavasti (1969: 6):

i) Se on *monolekseeminen* eli sanan merkitys ei voi olla osiansa summa. Tämän perusteella esimerkiksi suomen sanat *punertava*, *lohenvärinen*, *sitruunankeltainen* eivät ole perusvärinimityksiä.

ii) Se ei kuulu minkään toisen värin piiriin. Tällä perusteella Berlin ja Kay ovat jättäneet englannista pois sanat *scarlet* ja *crimson*, jotka ovat punaisen nimityksiä.

iii) Sillä kuvailtavien kohteiden luokka ei ole rajoitettu. Tällöin putoaa pois esimerkiksi englannin sana *blond*, jota voi käyttää lähinnä vain hiuksista ja huonekaluista.

iv) Se on psykologisesti huomattava kaikilla informanteilla ja nimitys kuuluu jokaisen informantin yksilömurteeseen. Psykologista huomattavuutta mitataan sillä, kuinka usein värinimitys esiintyy värinimityslistan alkupäässä ja kuinka paljon nimeämisen kohde eli värisävy vaihtelee eri informanttien ja nimityksen käyttöjen välillä.

2.2 Berlinin ja Kayn teoria värinimitysten kehittymisestä

Berlin ja Kay ovat kehittäneet puhuttujen kielten vertailevan tutkimuksen avulla teorian värinimitysten kehittymisestä kielessä. Tämän teorian mukaan kaikissa kielissä on vähintään kaksi värinimitystä; 'valkoinen' ja 'musta' (Berlin & Kay 1969: 2). Tämä ei tarkoita sitä, etteivätkö tällaisten kielten puhujat havaitsisi värejä samalla tavoin kuin muutkin, he vain jäsentävät ne eri tavoin. Minimijärjestelmän kaksi värinimitystä jakavat keskenään koko väriskaalan. Siksi niistä kannattaisi ennemmin käyttää nimityksiä 'vaalea' ja 'tumma', jolloin niiden jäsentämisen ymmärtää paremmin. Esimerkiksi tällaisesta minimijärjestelmästä sopii Uudessa-Guineassa asuvan dani-kansan kieli, jossa sana *mola* sisältää valkoisen lisäksi kaikki lämpimät värit (punainen, keltainen, oranssi) ja *mili* mustan lisäksi kaikki kylmät värit (sininen, vihreä, violetti) (Taylor 1991: 11).

Kolmantena värinä kieleen tulee punainen, sitten joko vihreä tai keltainen ja sen jälkeen toinen niistä. Vasta sitten tulevat ensin sininen ja sitten ruskea. Sen jälkeen tulevat sekalaisessa järjestyksessä violetti, vaaleanpunainen, oranssi ja harmaa. Berlin ja Kay ovat tehneet tästä kaavion, jonka olen liittänyt tutkielmani loppuun (LIITE 1, Berlin & Kay 1969: 4). Kyseessä on siis se, että uudet värinimitykset jakavat värien kenttää aina vain pienempiin osasiin. Värit eivät sinänsä tule uusina, vaan nimenomaan niiden nimitykset. Aiemmin eri nimityksen kenttään kuulunut väri saa oman nimen ja tällä tavalla värikenttään kuuluvia värejä kuvataan tarkemmin.

Samaisesta järjestelmästä voi tehdä seuraavanlaisen tasoluettelon, josta näkyy roomalaisin numeroin Berlinin ja Kayn nimijärjestelmälle antama taso-numero ja sulkeissa tasoon kuuluvien värinimitysten määrä (Berlin & Kay 1969: 23):

- taso I: valkoinen, musta (2)
- II: valkoinen, musta, punainen (3)
- III: valkoinen, musta, punainen, vihreä tai keltainen (4)
- IV: valkoinen, musta, punainen, vihreä, keltainen (5)
- V: valkoinen, musta, punainen, vihreä, keltainen, sininen (6)
- VI: valkoinen, musta, punainen, vihreä, keltainen, sininen, ruskea (7)
- VII: valkoinen, musta, punainen, vihreä, keltainen, sininen, ruskea, violetti, pinkki, oranssi, harmaa (8–11)

Berlin ja Kay eivät esitä mitään diakronisia todisteita teorialleen värijärjestelmien kehittymisestä. Ainoa heidän tutkimansa muinaiskielikin on ollut homeerinen kreikka. Sen sijaan he perustelevat sen kielten kulttuurisen kehittymisen asteella: Euroopan ja Aasian korkeakulttuurisilla kansoilla on käytössään laajimmat värinimityssystemit, kun taas erityisesti teknisesti kehittymättömillä, pieniväestöisillä ja eristyneenä elävillä kansoilla värinimitysjärjestelmät ovat huomattavasti suppeampia (tasoa I–III). (Koski 1983: 42, Berlin & Kay 1969: 152–156.)

2.3 Kritiikkiä ja sovelluksia

Värinimitysten maksimijärjestelmässä on Berlinin ja Kayn mukaan yksitoista värinimitystä. (Berlin & Kay 1969: 2). Sitä edustaa englantia (Clark & Clark 1977: 525). Perusvärinimitysten teoriaa kritisoi kuitenkin John R. Taylor teoksessaan *Linguistic Categorization*, jonka mukaan esimerkiksi venäjässä on 12 perusvärinimitystä, koska sinisen kenttä on jakautunut kahden eri nimityksen kesken: *sinij* 'tummansininen' ja *goluboj* 'vaaleansininen' (Taylor 1991: 12). Berlin ja Kaykin ovat kyllä huomanneet tämän, mutta heidän mukaansa perusvärinimitys on *sinij*, ja *goluboj* on sen alakäsite. Samaa kriteeriä he soveltavat myös unkarin eri sävyisiä punaisia tarkoittaviin sanoihin *piros* ja *vörös*. Heidän mukaansa *vörös* on nimityksen *piros* alakäsite. (Berlin & Kay 1969: 35–36.) Sana *vörös* tarkoittaa tummanpunaista tai verenpunaista. Samainen *vörös* tarkoittaa myös veristä.

Taylor vertaa vanhan latinan värijärjestelmää englanttiin. Latinassa on kahdeksan perusvärinimitystä, joista neljä tarkoittaa valkoista ja mustaa: *albus* 'valkoinen', *candidus* 'kirkas, hohtavan valkoinen', *ater* 'musta' *niger* 'hohtavan musta', *ruber* 'punainen, vaaleanpunainen, violetti, oranssi, jotkin ruskean sävyt', *viridis* 'vihreä', *caeruleus* 'sininen' (Taylor 1991: 4). Kuten esimerkistä näkyy, mustalle ja valkoiselle on molemmille kaksi eri nimitystä. Berlinin ja Kayn teorian perusteella on latinassa ollut nimitykset vain väreille 'musta', 'valkoinen', 'punainen', 'vihreä' ja 'sininen'. Välistä siis puuttuu oma nimitys värille 'keltainen', vaikka Berlinin ja Kayn mukaan sen pitäisi tulla ennen 'sinistä' (ks. LIITE 1).

Taylor myös huomauttaa, että monissa bantukielissä kuten zulussa ei ole eri nimitystä väreille 'vihreä' ja 'sininen', mutta niissä kuitenkin on oma nimityksensä esimerkiksi ruskealle. (Taylor 1991: 13). Berlinin ja Kayn teorian mukaanhan 'ruskea' saa oman nimityksen vasta 'sinisen' jälkeen.

Miten tulisi suhtautua kielellisen ja teknisen kehityksen tason korreloimiseen toisiinsa puhuttaessa latinasta? Voidaanko roomalaista kulttuuria kutsua kehittymättömäksi, primitiiviseksi, värinimitysten rajoittuneisuuden perusteella, varsinkin kun näyttää siltä että Taylorin toisella esimerkillä zululla näyttää olevan kehittyneempi värijärjestelmä kuin latinalla? Näinhän tosin Berlin ja Kay esittävät myös homeerisen kreikan tilan olleen. Nimenomaan tekninen kehittymättömyys on heidän mukaansa syynä siihen, että homeerisessa kreikassa on vähän nimityksiä eri väreille (Berlin & Kay 1969: 16).

Berlin ja Kay suhtautuvat epäilevästi värinimityksiin, jotka ovat deskriptiivisiä eli kyseisen värin tyypillisen edustajan nimitys on myös värinimitys, esim. swahilin *kijivu* 'harmaa' < 'tuhka' (Berlin & Kay 1969: 40). Kuitenkaan he eivät tätä seikkaa käsitellessään mainitse sanallakaan englannin sanoja *pink*, *violet* ja *orange*, jotka kaikki ovat samalla tavalla deskriptiivisiä. Myös selkeästi muista kielistä lainatut värinimitykset päätyvät epäilyttävien listalle. Näiden kahden seikan perusteella he arvioivat, että esimerkiksi *swahili* kuuluisi todellisuudessa tasolle II, vaikka sillä on useampiakin värinimityksiä. (Berlin & Kay 1969: 40, 155.)

Berlinin ja Kayn teoriaan ei tunnu myöskään mahtuvan heidän (ja ehkä myös meidän suomalaistenkin) näkökulmasta samalle värille annetut värinimitykset. Koska ne eivät sovi teoriaan, ne on selitetty ulos eri tavoin, vrt. edellä mainitsemani venäjän ja unkarin esimerkit.

Perusvärinimityksissä on myös paljon yksilöllisiä eroja. Joillakin englannin puhujilla on mainittujen lisäksi myös muita perusvärinimityksiä, esimerkiksi *turquoise* eli 'turkoosi' (Taylor 1991: 12–13). Näin lienee myös suomen puhujien laita. Nämä yksilölliset erot Berlin ja Kay ovat pyrkineet poistamaan viimeisellä kriteerillään eli sillä, kuinka monen informantin yksilömurteeseen sana kuuluu ja paljonko värinimityksen käyttö vaihtelee informanttien välillä.

Berlinin ja Kayn evoluutioteorian vertaaminen suomen kielen taajuus-sanastoon osoittautui kiinnostavaksi piipahdukseksi värinimitysten käyttöä-

juuksien maailmaan. Tuhannen yleisimmän sanan joukossa on kolme värinimitystä (suluissa ilmoitetaan kunkin värinimityksen järjestysnumero): *musta* (633), *punainen* (712) ja *valkoinen* (732). Musta on näistä selvästi yleisin. (Saukkonen et. al. 1979). Myös tutkimushenkilöillä tehdyissä värientunnistamistutkimuksissa on ilmennyt, että musta tunnistetaan kaikista väreistä nopeimmin (Taylor 1991: 12). Kun puhutaan sanojen säilymisestä, sanotaan, että taajaan käytetyt perussanat ovat parhaiten säilyviä sanoja. Koska musta on värinimityksistä käytetyin ja se tunnistetaan väreistä nopeimmin, sanalla olisi hyvät perusedellytykset olla varsin vanha. Suomen sanalle *musta* ei ole kuitenkaan pystytty antamaan hyväksyttävää etymologista selitystä. Myöskään ei yhtenäistä 'mustaa' tarkoittavaa sanaa ole pystytty uralilaiseen kantakieleen palauttamaan, vaan eri kielten nimitykset mustalle ovat toisistaan poikkeavia.

Taajuussanaston ja evoluutioteorian yhteensovittaminen onnistuu vielä vihreän osalta (sijalla 1267). Keltainen on kuitenkin vasta sijalla 2053, kun taas vihreän jälkeen tulevat heti harmaa (1333) ja sininen (1667). Taajuussanaston käyttö lähteenä tosin on hieman arveluttavaa, sillä aineisto on aina rajoittunut ja sen laatu vääristää helposti tuloksia. Erityisesti harmaan varsin korkea sijoitus vaikuttaa erikoiselta. Tähän kuten myös muihin tuloksiin vaikuttaa se, kuinka paljon värinimityksiä käytetään metaforisessa merkityksessä. Värinimitystä 'harmaa' käytetään esimerkiksi lehtiteksteissä taajaan metaforisesti; Aikamme muotisanonta on *harmaa talous*, jolla ei ole mitään tekemistä itse harmaan värin kanssa, mutta se mielletään epäselvän ja näkymättömän vertauskuvaksi. Siksi sitä käytetään terminä puhuttaessa verotuksessa näkymättömästä vilpillisestä toiminnasta.

Berlinin ja Kayn havaintojen mukaan olemassa oleva perusvärinimitys ei katoa kielestä (Berlin & Kay 1969: 15). Kuitenkin kielessä ennestään ollut värinimitys voi korvautua toisella, samaa väriä tarkoittavalla nimityksellä, ja aiemman nimityksen merkitys supistuu tai sana voi hävitä kielestä kokonaan (Koski 1983: 45).

Mauno Koski on itämerensuomalaisia kieliä tutkiessaan havainnut, että *valkoinen*, *musta* ja *punainen* ovat olleet itämerensuomessa jo varhain värinimityksiä. Sanalle *sininen* löytyy vastineita itämerensuomen lisäksi mordvasta. Tämä pelkkää itämerensuomea varhaisempi alkuperä on Kosken mukaan selitettävissä sillä, että sanan *sini* merkitys olisi alkuaan ollut 'musta' eikä 'sininen'.

Tällä tavalla hän saa sen sopimaan Berlinin ja Kayn teoriaan. Samaisen teorian mukaan sanan *sininen* merkityksen pitäisi nykyään olla enemmän 'vihreä' kuin 'sininen', sillä heidän tutkimuksensa mukaan nimenomaan 'sininen' saa uuden nimen erottautuessaan 'vihreän' kentästä. Koski selittää poikkeavuuden venäjän samankaltaisella sanalla *sinij* 'tummansininen', joka on vaikuttanut myös itämerensuomen ja mordvan sanojen semanttiseen kehitykseen. Kosken mukaan sanalla *vihreä* tai muilla sille läheisillä sanoilla ei ole ollut vielä itämerensuomalaisessa kantakielessä itsenäistä värimerkitystä, vaan se on liitetty primaaristi kasvillisuuden tuoreuteen ja klorofyllipitoisuuteen. (Koski 1983: 260–261.) Kuitenkin sanan *viha* ja *vihreä* vastineet monissa muissa suomalais-ugrilaisissa kielissä ovat myös värinimityksiä. On toki mahdollista, että sanojen semanttinen kehittyminen värinimityksiksi olisi tapahtunut itsenäisesti eri kielissä, mutta pidän sitä hiukan epätodennäköisenä. Sana on voinut ja luultavasti on ollutkin polyseeminen varsin varhain.

Marja Lappalainen on soveltanut pro gradu -työssään Berlinin ja Kayn teoriaa saamen kielten värijärjestelmiin. Eteläsaamessa näyttää olevan sama tilanne kuin zulussa; kielessä on nimitys värille 'ruskea', mutta nimitys värille 'sininen' puuttuu. Lappalainen huomauttaa, että ruskean nimityksen *riitjk'eke* ensisijainen merkitys olisi 'punaruskea'. Hän ei tätä edes pidä perusvärinimityksenä (Lappalainen 1991: 66.) Hän ei kuitenkaan kerro, millä perusteella hän ei tätä sanaa perusvärinimityksenä pidä. Onko Lappalainen poistanut sanan siksi, että suomessa merkitys on 'punaruskea' eli väri, jolle meillä ei ole omaa perusvärinimeä vai pitääkö Lappalainen termiä 'punaisen' kenttään kuuluvana? Itse sana on alkuperältään saamelaiseen kantakieleen palautuva itämerensuomalainen laina.

Eri saamelaiskielten laaja värinimitysten kirjo ei pääse oikeuksiinsa, kun niihin sovelletaan Berlinin ja Kayn teoriaa. Lappalainen on soveltanut teoriaa synkronisesti, mikä tietysti on hyvä, kun itse teoriakin on tehty synkronisesti, lähinnä eläviä kieliä vertailemalla. Hän kuitenkin päätyy tätä kautta olettamaan, että eri saamen kielet ovat värijärjestelmiltään eri tasoilla keskenään, kun hän joutuu poistamaan värinimityksiä välistä saadakseen kielten värijärjestelmät sopimaan Berlinin ja Kayn kehittämän teorian ahtaaseen muottiin.

Tutkijat ovat Berlinin ja Kayn teoriaa soveltaessaan joutuneet tekemään erilaisia oletuksia värinimitysten alkuperäisistä merkityksistä saadakseen tekemänsä havainnot sopimaan Berlinin ja Kayn teoriaan. On kuitenkin huomattavaa, että koska kyse on lähinnä nykykielten perusteella tehdystä teoriasta, niin erityisesti historiallis-vertailevalla metodilla värinimityksiä tutkiessa tulisi ottaa esille myös mahdollisuus, että Berlinin ja Kayn teoria ei toimi. Lisäksi tulisi myös muistaa, että etymologisessa tutkimuksessa on otettava huomioon se, että sanoja myös katoaa kielistä eikä täydellistä vastausta kysymykseen värinimitysten kehittymisestä ole mahdollista löytää.

3. Adjektiivien etymologinen tutkimus

3.1 Etymologioinnin yleisiä periaatteita

Etymologinen tutkimus perustuu sanavertailuun sukukielten välillä. 1700- ja 1800-luvuilla on luotu perusteet suomalais-ugrialaisten kielten etymologiselle tutkimukselle. Silloin on todettu sekä sanastollisten, morfologisten että syntaktisten yhtäläisyyksien perusteella, mitkä kielet kuuluvat tähän kielikuntaan, mitkä eivät.

Etymologinen tutkimus nojaa kolmeen peruskriteeriin: äänneasuun, merkitykseen ja levikkiin. Nämä kaikki tulee ottaa huomioon sanoja vertaillessa. Jos jokin kriteereistä ei täsmää, täytyy pyrkiä selittämään syy siihen ja mieluiten löydettävä sille paralleeli jostain muusta sanasta tai eri kielikunnasta.

Sanojen alkuperän selittämisessä on valittava yksinkertaisin selitysvaihtoehto. Mitä enemmän tarvitaan oletuksia, sitä enemmän on vaihtoehtoja. Hyvästä ja aukottomasta päättelyketjusta ei ole mitään hyötyä, jos se katkeaa heikoimman lenkkinsä kohdalta. (Häkkinen 1990: 74.) Viime kädessä tiedeyhteisö tekee päätöksen, onko jollekin sanalle esitetty etymologia hyväksyttävä vai ei.

3.2 Etymologian peruskriteerit

3.2.1. Äänne muutokset

Äänneasujen vertailu perustuu paralleleihin: eri kielistä pitää köytää useita eri sanoja, joissa äänneet vastaavat toisiaan samalla tavalla. Tästä esimerkkinä suomen sanat *kota*, *kala* ja *kolme*, joita saamessa vastaavat sanat *goahti*, *guolli* ja *golbma* ja unkarissa *ház*, *hal* ja *három*. Näistä voidaan osoittaa mm. että suomen sananalkuista *k*:ta vastaa saamessa *g* ja unkarissa *h*. (Häkkinen 1990: 29) Perusajatuksena on, että sukulaissanojen äännevastaavuus on täydellinen, mutta poikkeuksiakin on joskus hyväksyttävä, jos merkitys on eri sanojen välillä sama ja äänneasu jollakin tavalla samankaltainen. Tällaiset poikkeavat äänneasut on kuitenkin pystyttävä selittämään hyväksyttävästi. Usein ne selitetään sanojen affektiivisuudella. Herkästi muuttuvat adjektiivit ovat sanaluokka, jossa epä-säännöllisiä äänne muutoksia voisi olettaa tapahtuneen nimenomaan affektiivisuudesta johtuen. Toisaalta äänne muutoksia koskevat kriteerit voivat muuttua ajan saatossa, kun tutkimus edistyy ja paralleleille löytyy jokin muu, uskottavampi selitys (Häkkinen 1990: 29).

Yksittäiset äännevastaavuudet eivät riitä sanarinnastusten tekemiseen ja toteamiseen. Äänneet ovat muuttuneet eri äänneympäristöissä eri tavoin. Tästä esimerkkinä uralilaisen kantakielen sananalkuinen **k-*, joka on unkarissa takavokaalin edellä *h* (esim. *hal*, vrt. sm. *kala*), mutta etuvokaalin edellä edelleen *k-* (esim. *kéz*, vrt. sm. *käsi*). Edellä esittämissäni esimerkeissä näkyy, että suomessa *k-* on säilynyt molemmissa tapauksissa. Kyseistä äänne muutosta ei siis suomessa ole tapahtunut.

Etymologioinnin kannalta tärkeä seikka on myös sanavartalon rakenne. Vanhat sanavartalot ovat enimmäkseen kaksitavuisia ja vokaaliloppuisia, tyyppiä (C)VC(C)V muutamia poikkeuksia lukuun ottamatta. Jos näin ei ole, sanan ikää täytyy tarkastella lähemmin ja lainaetymologia on otettava huomioon. Toisaalta on myös mahdollista, että kyseessä on vanha johdos. Tällainen on esimerkiksi suomen sana *sydän*. Sillä on vastineita monissa eri sukukielissä aina samoja myöten (SSA 3: 228).

3.2.2 Merkitys ja sen muuttuminen

Merkitys ei kriteerinä ole aina kovin yksinkertainen. Se vastustaa muuttumista vähiten (Anttila 1989: 136), ja siksi on monesti vaikeaa todeta, kuuluvatko eri kielten sanat historiallisesti yhteen vai eivät. Aiemmin esittämäni sanat suomesta, saamesta ja unkarista ovat ihannetapauksia, sillä niiden merkitykset ovat yhä lähes samoja. Poikkeuksena on unkarin *ház*, joka ei tarkoita kotaa vaan taloa. Näin on tämän sanan laita myös monissa muissa suomalais-ugrilaisissa kielissä. Osassa on vanha sana siirtynyt asuinmuodosta toiseen, osassa taas on uudelle asuinmuodolle annettu uusi nimitys. Tästä sanasikermästä näkyy, että merkityksen muuttumista ei voida ennustaa, mutta sen syitä voidaan jälkeinpäin pyrkiä ymmärtämään kielenulkoisten muutosten kautta.

Merkityksen samuus ja erilaisuus on suhteellista. Substantiiveilla merkitys on melko eksakti. Verbeillä ja adjektiiveilla merkitys on häilyvämpi ja taipuvaisempi muuttumaan suuntaan jos toiseenkin. Siksi niihin ei tulisi soveltaa yhtä tiukkaa vastaavuuskriteeriä kuin substantiiveihin, vaan myös epätarkempia vastaavuuksia tulisi hyväksyä sen mukaan, miten muut kriteerit täyttyvät.

Toisiaan semanttisesti lähes täysin vastaavat sanat ovat siinä mielessä ihanteellisia, että niiden avulla voidaan löytää edellä mainitsemiani äänteellisiä paralleelleja ja muodostaa äännelakeja, joita voidaan soveltaa sanoihin, joiden merkitykset eivät enää yhtä täydellisesti vastaa toisiaan. Täysin sama merkitys kaikissa kielissä on kuitenkin harvinaista, eikä merkityskriteeri voi siksi olla kovin tiukka. Pitkälti jää tutkijan ja yhteisön arvioitavaksi, ovatko sanojen merkitysten erilaisuudet perusteltavissa. Jostain syystä vaikuttaa siltä, että adjektiivien merkitykseen sovelletaan tiukempaa linjaa kuin substantiivien. Adjektiivit kuitenkin johdetaan usein substantiiveista ja verbeistä, ja näin samankaltaiset sanat voivat eri kielissä olla eri sanaluokassa. Tämä tulisi ottaa aiempaa paremmin huomioon, kun tehdään sanarinnastuksia eri sukukielten välillä.

3.2.3 Levikki, lainautuminen

Kolmas etymologian peruskriteeri on levikki. Uralilainen kielikunta on perinteisesti jaettu kahteen päähaaraan; samojedilaiseen ja suomalais-ugrilaiseen. Vanhimpaan uralilaiseen sanastoon lasketaan mukaan vain ne lekseemit, joilla on etymologisia vastineita molemmissa päähaaroissa. (Häkkinen 1990: 57.)

Uralilaisen ja suomalais-ugrilaisen rekonstruktiotason ainoa ero on, onko sanalle löydetty vastineita samojedikielistä vai ei. Tämä perustuu oletukseen, että samojedikielet ovat eronneet uralilaisista kielistä ensimmäisenä. Tällainen ajattelutapa perustuu vanhaan käsitykseen ”sukupuusta”, jossa kielet ovat eronneet toisistaan vaiheittain, kronologisessa järjestyksessä. Nykyään on tullut muitakin ajattelumalleja ja samojedikielet asetetaan useimmiten samalle viivalle suomalais-ugrilaisten kielten kanssa.

Olen jättänyt samojedikielet tutkimukseni ulkopuolelle osittain siitä syystä, että perusmuotoiset värinnimitykset ovat siellä usein verbejä. Lisäksi niissäkin mustaa tarkoittavat sanat ovat kaikki eri alkuperää. Vaikka en ole ottanut samojedikielten mustaa tarkoittavien sanojen aineistoa mukaan tutkimukseeni, ei kysesissä kieliä ole voinut jättää täysin pois tutkimuksesta. Samojedikielten värinnimityksistä löytyy monia seikkoja, jotka auttavat ymmärtämään suomalais-ugrilaisten kielten värinnimityksiä ja niiden kehittymistä.

Levinneisyyskriteeriä hyödynnettäessä on lähisukukielten tarkastelu osoittautunut hyödylliseksi. Jos sanalla on laaja levikki lähisukukielissä, mutta se puuttuu etäsukukielistä, se on todennäköisesti lainaa. Hyvin vanhat suomalais-ugrilaiset sanat taas ovat yleensä säilyneet poikkeuksellisen hyvin myös lähisukukielissä. (Häkkinen 1990: 58–59.)

Suppeammat, esimerkiksi itämerensuomeen, saameen ja volgalais-kieliin ulottuvat sanat on tapana tulkita uudennoksiksi eli sanoiksi, jotka ovat syntyneet vanhimpien kantakielten jakautumisen jälkeen. Tällaisia sanoja ei varsinaisesti ole tutkittu. Niiden osalta on todettu vain levikki ja sen perusteella arvioitu niiden ikä. Tämä ei kuitenkaan riitä, vaan sanojen alkuperä tulisi pyrkiä selvittämään nykyistä paremmin. Ei ole mitenkään todennäköistä, että yhtäkkiä kieleen ilmaantuisi täysin motivoimattomia, mielivaltaisesti muodostettuja perussanoja. On hyvinkin mahdollista, että osa sanoista on rajallisesta levikistä

huolimatta vanhoja uralilaisia sanoja. Näiden osalta selitys olisi, että aina aukkoisen levikin aukot ovat osuneet muihin sukukieliin ja sanat olisivat säilyneet vain suhteellisen läheisissä kielissä. (Häkkinen 1990: 65–66.) Tässä täytyy ottaa huomioon myös se, että vanha sukupuumalli on hylätty eikä esimerkiksi suomalais-volgalaista kantakieltä voida olettaa olleen olemassa, koska ainakin sekä varhaiskantasuomen että volgalaisten kielten vokaali-järjestelmät voidaan palauttaa suoraan uralilaisen kantakielen tasolle (Häkkinen 1990: 57, Erkki Itkonen 1988). Tästä syystä ei välikantakielten olemassaoloa voida perustella ainakaan äänteellisiin muutoksiin nojautuen.

Sanoja voi myös lainautua sukukielestä toiseen. Esimerkiksi mansissa ja hantissa on satoja komilaisia lainasanoja, esim. man *porès* 'sika' < ko *porś* 'sika', *kūpnit* 'kevyt' < ko *kokñid* 'kevyt' (Rédei 1970: 107, 135). Saamessa puolestaan on paljon sanoja, jotka ovat lainaa suomesta. Suomi ja saame ovat kontaktikieliä, ja lainoja on kulkeutunut saameen itämerensuomalaisesta kanta-kielivaiheesta aina tähän päivään asti. Lainautumista saamesta suomeen on tarkasteltu verraten vähän, koska perusoletus lainautumisessa on, että lainan-antajana toimii valtakulttuuri. Vähemmistökieli nähdään lainojen vastaan-ottajana, ei antajana. Kulttuurien välinen vuorovaikutus on kuitenkin molemmin-puolista. Se näkyy saamen osalta suomen pohjoismurteissa, joissa on paljon alkuperältään saamelaisia lainasanoja. Lisäksi se näkyy Suomen paikannimis-tössä, jossa on paljon saamelaisia nimiä (ks. Aikio 2003).

Etymologian perusteita tutkinut Kaisa Häkkinen ei suoranaisesti mai-nitse sanojen lainautumista sukukielestä toiseen. Hän sanoo vain, että sukukieli voi toimia välittäjäkielenä ja selittää itämerensuomen olleen välittäjänä volga-laiskielissä esiintyville balttilaisille lainasanoille (Häkkinen 1990: 62). Sekä suomalais-saamelaisten kontaktien että volgalaiskielissä esiintyvien balttilaisten lainasanojen tutkimuksessa näkyy suomilähtöisyys. Vasta viime vuosina on alettu selvittää vastavuoroista lainautumista ja omaksumista.

3.3 Kognitiivinen semantiikka

3.3.1 Metaforasta polysemiaan ja merkityksen siirtyminen

Jotta kieli säilyttäisi ilmaisuvoimansa, on sen ilmausten ja sanojen kuulostettava tuoreilta, mutta silti ymmärrettäviltä. Tähän käytetään päivittäin apuna erilaisia kielikuvia eli metaforia. Ne otetaan suoraan ympäröivästä maailmasta. Metafora ja vertaus ovat mainioita keinoja tuoda tuoreella ja huomiota herättävällä tavalla julki tunteita ja ajatuksia. Jatkuvassa käytössä metaforat menettävät kuitenkin ilmaisuvoimansa ja muuttuvat hämärtyneiksi ilmauksiksi. Tällaisia **haalistuneita** tai **kuolleita metaforia** ovat esimerkiksi ilmaukset kepin *pää*, järven *selkä* ja pullon *kaula*. Emme enää ajattele näitä metaforina, vaan osana kielen sanastoa. (Hayakawa 1971: 130–131.) Edellä mainitsemissani sanaliitoissa on alkuaan verrattu elottoman luonnon (myös esineiden) osaa elollisen luonnon, tässä tapauksessa (ihmis)ruumiin osaan. Tästä on tullut valmis malli, jonka mukaan on tehty valtavat määrät uusia kuvailmauksia, joista ainakin osa on vakiintunut, menettänyt kuvallisuutensa ja muuttunut kuolleeksi metaforaksi. (Leino 1983: 192.)

Kuolleet metaforat aiheuttavat sanoissa polysemiaa, kun niiden merkityskenttä laajenee kattamaan myös jokapäiväiseen kieleen vakiintuneita kielikuvia. Tästä Leino esittää esimerkkinä sanan *juosta*: ihminen *juoksee*, ja nopeuden ajattelun myötä myös vesi *juoksee*, vaikkei sillä jalkoja olekaan.

Seuraava askel polysemiasta on merkityksen siirtyminen, jolloin sana menettää alkuperäisen konkreettisen merkityksensä ja siirtyy pelkästään kuvannolliseen käyttöön. Näin on käymässä edellä mainitsemalleni esimerkille *käydä*, jonka konkreettisen merkityksen 'kävellä' on ominut siitä tehty frekventatiivijohdos *kävellä*. Sellaiset sanat kuin *harkita* ja *ymmärtää* ovat alkuaan tarkoittaneet huomattavasti konkreettisempaa tekemistä kuin nykyään. *Harkitseminen* on ollut maan muokkaamista *harkilla* (haran tapainen maan-muokkausväline, jonka nimitys on kadonnut) ja *ymmärtäminen* ympäröimistä, ympäri kulkemista (Häkkinen 1990: 46, 48). Ajan myötä on alettu muokata ajatuksia ja ympäröidä puhetta ja asioita.

3.3.2 Metonymia

Metonymia on metaforaa lähempänä varsinaista merkityksen siirtymistä. Se perustuu kahden eri asian samankaltaisuuksiin ja siitä on kyse esimerkiksi silloin, kun ruumiin-osan nimitys siirtyy sille ominaisen vaatekappaleen nimitykseksi. Esimerkiksi vanhan kaulaa tarkoittavan sanan *sepä* vastine mordvassa (*šive*) merkitsee kaulusta. (Häkkinen 1990: 49.) Suomessa sanasta *sepä* on jäljellä johdos *sepalus*, joka merkitsee housunkaulusta.

Metonymiasta on kyse myös tapauksissa, joissa esineen sisältöä nimitetään samoin kuin esinettä itseäänkin. Esimerkiksi sana *pata* tarkoittaa kattilaa, mutta sen merkitys on laajentunut siinä laitettavaan ruokaan, esim. *lihapata*. Samoin on käynyt sanalle *varras*, joka merkitsee sekä tapaa tehdä ruokaa että vartaassa tehtyä ruokaa. (Häkkinen 1990: 50.)

Väriinnimityksiä muodostettaessa käytetään sekä metonymiaa että metaforaa. Lähempänä metaforaa ovat esimerkiksi ilmaukset *korallinpunainen* ja *lohenväriinen*. Metonymiasta on kyse silloin, kun sana on suoraan polyseeminen, esimerkiksi englannin *orange* 'appelsiini; oranssi'. Metonymian piiriin kuuluvat myös ne väriinnimitykset, jotka on muodostettu johtamalla substantiivista, esimerkiksi viron sana *roheline* 'vihreä', joka on johdettu adjektiivijohtimella substantiivista *rohu* 'ruoho'.

Metonymialle läheinen ilmiö on *synekdokee*, jossa osaa nimitetään kokonaisuuden nimellä tai päinvastoin, kokonaisuutta osan nimellä. Esimerkiksi *henki* voi tarkoittaa ihmistä sieluineen ja ruumiineen. Balttilainen lainasana *karva* voi tarkoittaa sekä yhtä karvatupsua että koko karvapeitettä. Sen merkitys on laajentunut myös tarkoittamaan ensin karvapeitteen väriä, sitten väriä ylipäänsä. (Häkkinen 1990: 50.) Tällaisia sanoja suomen kielessä ovat adjektiivit *kullankarvainen*, *raudankarvainen*. Samanlainen historia on sanalla *puna*, jolla on vastineita ugrilaisissa kielissä asti. Sekin on alkuaan merkinnyt karvaa. Esimerkiksi marissa sen merkitys on hyvin laaja: *pán* 'karva, ihmisen ihokarva; villa, untuva; (eläimen) väri'. Nimenomaan 'punaisen' merkitykseen sana on eriytynyt vain itämerensuomessa. Merkitys 'karva' taas on kadonnut itämerensuomesta kokonaan.

3.3.3 Merkityksen keskus ja periferia

Etymologisen tutkimuksen kannalta sanojen polysemia ja merkityksen siirtyminen on hankalasti lähestyttävä asia. Kuitenkin uralilaiseen kantakieleen on pystytty palauttamaan sanoja, jotka ovat jo alkuaan olleet monimerkityksisiä. Tällaisia ovat ainakin sanat *panna* ja *muna* (UEW: 285, 353). Suomessa niiden monimerkityksisyys on säilynyt, mutta joissakin kielissä merkityksistä on säilynyt vain toinen. Esimerkiksi saamessa sanan *muna* vastine *monni* tarkoittaa vain linnunmunaa, ei muuta.

Merkitysten eroavuudet tekevät sanojen alkuperän selittämisen hankalaksi. Tästä syystä sanan alkuperän selittäminen on sitä ongelmallisempaa, mitä abstraktimpi sen merkitys on. Adjektiivit kuuluvat juuri tähän abstraktien käsitteiden joukkoon. Värit ovat silmin havaittavia, mutta ne eivät esiinny missään vain väreinä, vaan ovat kiinteässä yhteydessä olioihin, joissa ne ilmenevät. Tästä syystä tuntuu luonnolliselta etsiä niiden alkuperää tietyn värisestä substantiivista, joka olisi jonkinlainen päivittäiseen elämään kuuluva tietyn värin ”edustaja”, ja johon vertaaminen saa kuulijan ymmärtämään, että kyse on väristä, jota kyseinen olio edustaa. Myös Taylor on esittänyt samansuuntaisia ajatuksia:

”But people do not encounter colours as points in mathematical space, colours come as relatively stable properties of things. -- In the world of nature, things are typically associated with quite narrow segments of the colour continuum. Blood is, within a rather narrow range, red, milk is white, charcoal is black, lemons are yellow.” (Taylor 1991: 14.)

Taylor mainitsee myös, että esimerkiksi englannissa sanat *pink*, *orange* ja *violet* ovat alkuaan substantiivien nimityksiä (Taylor 1991: 14). Niiden merkitys on laajentunut tarkoittamaan myös niille tyypillistä väriä.

Värikategorioilla on keskus ja periferia. Taylorin mukaan värinimityksen vastaavuus (focal reference) tarkoittaa seuraavaa: Esimerkiksi *punainen* on merkityskeskukseltaan itsenäinen, olivatpa keltainen, oranssi, violetti jne. omina termeinään kielessä tai eivät. Uuden termin kuten *oranssin* tulo kieleen aiheuttaa *punaisen* kenttään muutoksia, mutta termin *punainen* keskus pysyy muuttumattomana. (Taylor 1991: 15.) Tämä siis tarkoittaa, että värinimityksen keskuksessa on sävy, joka mielletään värin tyypillisimmäksi edustajaksi. Värin-

nimityksen kentän laajuus puolestaan riippuu siitä, miten monta eri värinimitystä kielessä on.

Taylorin esittämä teoria on ristiriidassa kappaleessa 2.2. esitetyn Berlinin ja Kayn teorian kanssa, jonka mukaan vanha värinimitys voi supistua mihin tahansa kohtaan sen aiempaa merkityskenttää, ei niinkään merkityskentän keskukseen. Mauno Kosken mukaan näin olisi käynyt itämerensuomen sanalle *sini*, joka olisi alkuaan tarkoittanut mustaa, mutta joka olisi korvautunut sanalla *musta* ja ympäröivien kielten vaikutuksesta merkitys olisi supistunut tarkoittamaan sinistä. Tässä siis olisi kyse poikkeuksesta, joka olisi ympäristön aiheuttama. Taylorin esittämän teorian mukaan sanan *sini* keskuksen olisi pitänyt olla 'musta', ainakin jos Taylorin teoria yhdistetään Berlinin ja Kayn esittämään teoriaan värien saapumisesta kieleen tietyssä järjestyksessä. Sanan *sini* tapauksessa uusi sana *musta* olisi siirtänyt *sini*-sanankeskustasta periferiaan. Toisaalta taas, jos unohdetaan Berlinin ja Kayn teoria, tulisi pelkästään Taylorin teorian pohjalta olettaa, että sanan *sini* keskus ei olisi ollutkaan 'musta' vaan 'sininen'. Ei kuitenkaan voida varmaksi osoittaa, mikä tietyn värinimityksen tarkka keskus on. Värinimitys voi kuitenkin sisältää myös useampia kuin yhden ytimen (Kay & McDaniel 1978, ks. Koski 1983: 44). Esimerkiksi zulussa värinimi *luhlaza* on yhteinen nimitys väreille 'vihreä' ja 'sininen', suomennettuna esimerkiksi **vihrinen*. Kyseinen värinimitys ei tarkoita spesifisti jompaakumpaa näistä väreistä vaan molempia. Sitä osoittavat heidän tarvittaessa käyttämänsä tarkennukset kuten *vihrinen kuin taivas*, *vihrinen kuin ruoho*. (Taylor 1991: 13.)

Kognitiivinen kielitiede ja psykolingvistiikka tarkoittavat käytännöllisesti katsoen samaa asiaa. Molemmissa tutkitaan kielen psykologiaa. Psykologian piirissä käytetään nimitystä *psykolingvistiikka* ja kielitieteen puolella nimitystä *kognitiivinen kielitiede*. (Esa Itkonen 1992: 39.)

Kognitiivinen kielioppi saattaisi olla avain polyseemisten ja toisaalta myös äänteellisesti motivoitujen sanojen alkuperän selvittelyssä. Sen lähtökohdaksi on, että kielen rakenne on riippuvainen ihmisen muusta kognitiosta (Leino 1993: 21). Kieli ei siis ole mikään ihmisestä irrallinen järjestelmä, vaan ajattelun väline. Kognitiivinen kielioppi vastustaa kielen tutkimista autonomisena, ehdottoman säännönmukaisena järjestelmänä, johon ihminen ei voisi vaikuttaa.

”Ajattelu on kuvittelevaa, ja juuri kuvittelukyky mahdollistaa abstraktisen ajattelun ja johtaa mielen ohi sen, mitä voidaan nähdä ja tuntea: käsitteet, jotka eivät suoraan pohjaudu kokemukseen, käyttävät hyväkseen metaforaa, metonymiaa ja mielikuvia (Leino 1993: 49).”

Merkitys on kognitiivisessa kielentutkimuksessa keskeisessä asemassa (Leino 1993: 22). Se on kognitiivinen ilmiö ja olennaista sille on mielikuvaisuus (Leino 1993: 164). Kun sanaa aletaan käyttää metaforisesti, sen merkityskenttä laajenee ja syntyy polysemiaa. Merkityksenmuutoksissa voidaan osoittaa säännönmukaisuuksia, mutta niitä ei voida kuvata samalla tavoin kuin historiallisen fonologian äännelakeja. Merkityksenmuutoksia ei myöskään voida ennustaa, mutta niitä voidaan ymmärtää jälkeenpäin. Ne ovat aina motivoituja, ja tavoitteena on osoittaa, mihin ne perustuvat. (Leino 1993: 165–166.)

Myös värikategorioita on käytetty kognitiivisten teorioiden apuvälineinä. John R. Taylorin teos *Linguistic Categories* (1999) on esimerkki tällaisesta. Siinä on vertailtu keskenään autonomista ja kognitiivista lingvistiikkaa. Teoksessaan Taylor pyrkii osoittamaan, että erilaiset kielelliset kategoriat eivät ole arbitraarisia sopimuksia, vaan liittyvät ihmisen kognitioon ja saavat motivaationsa sitä kautta.

3.4 Adjektiivien alkuperä ja ekspressiivisyys

3.4.1 Adjektiivien alkuperän selvittämisen lähtökohtia

Adjektiivit ovat jääneet etymologisessa tutkimuksessa varsin vähäiselle huomiolle. Adjektiivit lasketaan kuuluviksi nominien kategoriaan kuten substantiivit. Historiallisesti adjektiivikategoriaa pidetään varsin nuorena ja suomalais-ugrilaisten kielten osalta sanotaan, että adjektiivien kategoria on varsin häilyvä.

Adjektiiveja on suomalais-ugrilaissa kielissä pidetty nominien alakategoriana (esim. Abondolo 1998: 18), mutta Anneli Pajunen toteaa, että osassa suomalais-ugrilaista kieliä adjektiivit voivat deklinoida eli taipua substantiivin tavoin (esim. suomi), osassa taas ne voivat konjugoida eli taipua verbien tavoin (esim. mordva) (Pajunen 1998: 81). Tätä vaihtelua adjektiiveissa on esimerkiksi

samojedikielissä, joissa osa esimerkiksi värinnimityksistä on verbejä, osa nomineja.

Abondolon mukaan jonkinlainen adjektiivikategoria lienee kehittynyt jo suomalais-ugrilaisen kantakielivaiheen aikana. Tästä todisteena esitetään komparatiivin tunnuksen *-mpV laajaa levikkiä. Se esiintyy esimerkiksi suomessa: *korkea-mpi* ja unkarissa: *magasa-bb* 'korkeampi'. Tunnuksen alkuperäinen tehtävä lienee ollut vastakohtaisuuden ilmaiseminen, esimerkkinä pohjoissaamen *nubbi* (< **muu-mpa*) 'toinen'. (Abondolo 1998: 18.)

Pohjoissaamassa adjektiivin attribuuttimuoto on kehittynyt omaksi muodokseen predikaatista. Muuten suomalais-ugrilaisissa kielissä eivät Abondolon mukaan adjektiivit eroa substantiiveista syntaktisesti eivätkä morfologisesti. (Abondolo 1998: 18.) Pajunen ei kuitenkaan pidä tätä väitettä paikkansapitävänä. Substantiiville tyypillistä on deklinointi eli taipuminen sijassa ja luvussa. Pajusen mukaan suomalais-ugrilaisissa kielissä adjektiivit deklinoivat vain komplementteina ja elliptisissä konteksteissa ja niissäkin aina substantiiveja suppeammin (Pajunen 1998: 81).

3.4.2 Värinnimitysten synty suomessa

Tässä kappaleessa katsahdan lyhyesti suomessa esiintyvien värinnimitysten syntyhistoriaan siltä osin, mitä siitä tiedetään.

Yleisitämerensuomalainen *musta* on tuntematonta alkuperää. *Valkoinen* on korrelaatiojohdos adjektiivista *valkea* (< sgr. kk. **wal-k3* 'valkoinen'). Molemmat ovat läheisesti yhteydessä substantiiviin *valo*. *Punainen* on adjektiivijohdos substantiivista *puna*, jota sellaisenaankin joskus käytetään adjektiivisessa merkityksessä. Sen alkuperäinen merkitys on ollut 'karva' ja myös 'väri'. Vastineita sanalle on unkarista asti. (SSA 2: 427.) Merkitys 'punainen' on sanalle tullut vasta itämerensuomessa. Syynä lienee ollut punaruskea eläimen karva, josta nimitys on lähtenyt.

Adjektiivi *sininen* on johdos sanasta *sini*, jonka alkuperästä on eriäviä mielipiteitä. Ongelmana on sen samankaltaisuus venäjän sanan *sinij* 'tumman-sininen' kanssa. Osa pitää yhtäläisyyttä sattumana, osa taas itämerensuomen sanaa lainattuna siitä. Itämerensuomen lisäksi myös mordvassa on sanalla vas-

tine (E *seń, sńń, M seń, seńam* 'sininen; sininen väri'). Saamesta tämä nimitys kuitenkin puuttuu (koltan *sėnai* 'sininen' < ven. (Lappalainen 1991: 29)). Kosken mukaan sanan alkuperäinen merkitys olisi ollut 'musta'. Hän esittää, että sanat *musta* ja *sini* ovat yhdessä jakaneet tumman kentän; musta erikoistuen värittömään 'mustan' alaan ja *sini* puolestaan värilliseen alaan (Koski 1983: 250).

Vihreä on joko vanha laina tai vanha johdos sanasta *viha*, joka on vanha indoarjalainen tai indoiranilainen laina. Tämän sanueen merkityskenttä ulottuu myrkystä ja sapesta vihreään ja tuoreeseen. *Keltainen* tai *kelta* on puolestaan balttilainen laina, vrt. liett. *geltà* 'keltaisuus, keltaväri; keltatauti' ja *geltonas* 'keltainen'.

Ruskea on yleisitämerensuomalainen sana, jonka merkityskenttä on ulottunut punaisesta keltaiseen asti (vrt. sm. *ruskuainen* 'munankeltuainen'). Tämän sanan semanttisen laajuuden (sisältää ainakin merkitykset 'ruskea', 'punainen', 'keltainen' sekä merkityksen 'kaunis') perusteella on näyttää siltä, että sanan *punainen* merkityksenmuutos 'karva; väri' > 'punainen' on ollut varsin myöhäinen ja *ruskea* olisi ollut varhaisempi värinimitys. Ongelma tässä on se, ettei sanalle ole löydetty vastineita itämerensuomalaisten kielten ulkopuolelta. SSA:n mukaan saamessa esiintyviä, kantasaameen palautuvia sanoja ovat esimerkiksi saaN *ruškad* 'punaruskea, kellanruskea' (ksaa. **rućk-*) ja saaKo *roškad* 'ruskea, punainen' (ksaa. **rošk-*) (SSA 2: 110–111). Kosken mukaan 'punaisen' nimitykset *ruskea* ja *punainen* ovat olleet kantasuomen eri murteissa samanaikaisesti ja täydentäneet *valkean, mustan* ja *sinisen* kenttää.

Mielenkiintoista on, että muutamalle adjektiiville on olemassa sekä lyhyt että pitkä muoto: *puna – punainen, valkea – valkoinen, kelta – keltainen, sini – sininen*. *Puna* on saanut adjektiivijohtimen mahdollisesti siitä syystä, että sen alkuperäinen substantiivinen merkitys on haluttu selkeästi erottaa adjektiivisesta. Samoin on mahdollisesti ollut myös *valkean* laita. *Valkea* tarkoittaa murteittain myös tulta, ja se on saatettu tästä syystä irrottaa selkeästi omaksi adjektiivikseen siitä huolimatta, että myös sanan *valkea* lopussa on adjektiivinen johdin *-ea*. Myös sanan *kelta* alkuperä on substantiivinen. Tällä perusteella pitäisi oikeastaan myös sanan *sini* takaa löytyä jokin syy siihen, että se on saanut rinnalleen adjektiivijohtimella höyستetyn muodon *sininen*.

3.4.3 Ekspressiivisyys

3.4.3.1 Ekspressiivisten sanojen tutkimuksen historiaa

Deskriptiivisyys eli sanojen kuvailevuus on ollut jo jonkin aikaa yksi selitys sanojen alkuperälle. Sitä on suomessa sovellettu sanaan jos toiseenkin, joskus uskottavasti, joskus vähemmän uskottavasti. Sanaa deskriptiivisyys on nykyään mielellään vältetty, koska siihen mielletään nimenomaan kohdettaan kuvailemaan pyrkivät sanat. Mieluummin samasta ilmiöstä käytetään nimitystä ekspressiivisyys, joka sisältää kuvailun lisäksi tunnelatauksen eli affektin, joka aiheuttaa sanojen varioimista.

Ekspressiivisyyttä on usein pidetty sinänsä kelpaavana selityksenä sanojen alkuperälle sen syvemmin asiaa selvittämättä. Tämän taustalla on ajatus, että ekspressiivisiä sanoja voidaan luoda ikään kuin tyhjästä. (Jarva 2003: 65.) Edes ekspressiivisiä sanoja ei kuitenkaan synny tyhjästä, vaan niiden pohjana ovat joko muut ekspressiiviset sanat tai semanttisesti läheiset neutraalit sanat.

Selittämisen hankaluuden vuoksi ekspressiivisten sanojen tutkimukseen suhtauduttiin aiemmin hyvin nuivasti. Saussurelta periytyy ajatus kielen arbitraarisuudesta, jonka mukaan sanan muoto ja merkitys eroavat toisistaan. Kielellinen merkki on sopimus eikä sisällä itsessään mitään viitteitä tarkoitteeseensa (Jarva 2003: 63). Nuogrammaattinen koulukunta korosti äännelakeja ja niiden systemaattisuutta ja torjui kaikenlaiset epäsäännölliset ilmiöt, kuten hellittely- ja onomatopoeettiset sanat (Jarva 2003: 19).

Äännehistoria ja historiallis-vertaileva metodi perustuvat yhä oletukseen, että äänne muutokset ovat johdonmukaisia ja säännöllisiä. Poikkeuksellinen variaatio jää usein tutkimuksen ulottumiin ja jopa täysin vaille huomiota, koska sitä ei voi selittää. Oletus, että on vain säännöllisiä muutoksia tietyissä äänneympäristöissä, on ristiriidassa kielen todellisuuden ja historiallisesti todistettavien kehityskulkujen kanssa. (Jarva 2003: 22.)

Ekspressiivisille sanoille sanotaan olevan tunnusomaista "kantasanatomuus". Tällainen malli voi johtaa kehäpäätelmään, jos selittämättömyys voi johtua yhtä lailla selitettävästä ilmiöstä kuin selityskeinojen riittämättömydestäkin. Jos pelkkä ekspressiivisyys ja kantasanan puuttuminen riittää etymo-

logiseksi selitykseksi, samalla hyväksytään myöhäiskantasuomalainen alkusynty tai ajatellaan, että taustalla on imitatiivinen symboliikka. (Jarva 2003: 65.) Tällainen oletus ei mielestäni ole aiheellinen. Sen sijaan tulisi tutkia ekspressiivisille sanoille ominaisia äänne muutoksia ja niiden tuomia mahdollisuuksia löytää kantasanoja semanttisesti soveltuvan aihepiirin sanoista. On otettava huomioon, että ekspressiiviset sanat voivat olla lähtöisin varsin neutraalista kantasanasta, joka on myöhemmin aiheuttanut erilaisia affekteja ja assosiaatioita.

Ekspressiivisten sanojen tutkimus on noussut nykyään voimakkaasti esille. Ekspressiivisyyttä ovat tutkineet viime aikoina Vesa Jarva väitöskirjassaan *Venäläisperäisyys ja ekspressiivisyys suomen murteiden sanastossa* (2003) sekä Ulla-Maija Kulonen, joka on tutkinut mm. eläinten nimityksiin liittyviä ekspressiivisiä piirteitä (Kulonen 2006).

3.4.3.2 Äännesymboliikka

Eräs ekspressiivisiin sanoihin liittyvä ongelma on kysymys siitä, onko yksittäisillä äänneillä tai äänneyhdistelmillä semanttista sisältöä. Jos vastaus on myönteinen, ei voida pitää Saussuren ajatusta kielellisen merkin arbitraarisuudesta paikkansapitävänä.

Äännesymboliikasta Hinton ym. erottavat neljä eri tyyppiä: ruumiillinen (eli erilaiset huudahdukset, tuskan parahdukset yms.), imitatiivinen, synesteettinen ja konventionaalinen äännesymboliikka (Hinton ym. 1994: 1–6).

Imitatiivisen äännesymboliikan piiriin kuuluvat onomatopoeettiset eli äänneellisesti motivoituneet sanat, esimerkiksi lintujen ääntelyä matkivat sanat *huhuilla*, *kiekua* yms. (Jarva 2003: 63.)

Synesteettista äännesymboliikkaa taas ovat esimerkiksi vokaalin laadun ja kohteen koon väliset vastaavuudet. Niiden pyrkimyksenä on, että kuuloaistimus vastaisi näköaistimusta. Ongelmana on, miten tällaiset synesteettista äännesymboliikkaa sisältävät sanat (esimerkiksi vastakohtaisuus sanoissa *kikkare* – *kokkare*) ovat syntyneet, jos ne eivät ole alun perin imitatiivisia. (Jarva 2003: 63, 65.) Tällaisissa tapauksissa voisi kuitenkin olettaa, että kyseessä on mielikuva, joka on saatu onomatopoeettisista sanoista. Lähtökohta olisi siis

imitatiivisessa symboliikassa, jota on sovellettu näköhavaintoihin: pieni ääni > pieni koko, suuri ääni > suuri koko.

Konventionaalisessa äännesymboliikassa tietyt foneemit ja niiden yhtymät assosioituvat tiettyihin merkityksiin. Esimerkiksi englannissa äänneyhtymä *sl-* esiintyy monissa liukkautta ja liukastumista kuvaavissa sanoissa: esim. *slide, slip, slush*. (Jarva 2003: 63.) Suomessa vastaavassa merkityksessä olevissa sanoissa käytetään äännettä *l-*: *liukas, liukua, liukastua, livetä*. Liukkauteen viittaavat myös sanat: *lipeä, lipevä, lipsua*. Foneemiyhtymiä, joiden uskotaan kantavan sisällään jotakin merkitystä, sanotaan fonesteemeiksi. Edellä esittämäni suomen *l-* alkuiset, liukkauteen viittaavat sanat kuuluvat myös etymologisesti yhteen, joten sinänsä ei voida sanoa, että kyse olisi fonesteemista. Jotta voidaan puhua fonesteemista, täytyy siihen kuulua useampia äännteitä kuin yksi. Suomessa tämäntapaisia fonesteemeja ovat esimerkiksi *kVl-* (*kilistä, kolista, kalista*) ja *pVr-* (*porista, päristä, pöristä*). Niitä on analysoinut esimerkiksi Eino Koponen eteläviron murteen sanastoa koskevassa tutkimuksessaan (Koponen 1998). Termin käyttöä vältellään, koska sitä pidetään usein harhaanjohtavana, varsinkin kun oletusta itsenäistä merkitystä kantavasta äänneyhtymästä pidetään hyvin epävarmana eikä sitä esimerkiksi suomen kielen tutkimuksessa tueta lainkaan (ks. Jarva 2003: 64).

Konventionaalisen äännesymboliikan esiintyminen suomessa ja lähisukukielissä on kyseenalaista tai sitä ei ainakaan ole systemaattisesti tutkittu (Jarva 2003: 64). Jarvan mielestä fonesteemien olettaminen siten, että niillä olisi äännesymbolisesti tietty merkitys, ei tee oikeutta suomen kielen ekspressiivisten sanojen luonteelle. Hänen mielestään tällainen äännteiden kasaumatendenssi on luontevampaa tulkita ekspressiivisten sanojen muoto- ja äännerakenteesta käsin. (Jarva 2003: 64.)

Konventionaalinen symboliikka tarkoittaa käytännössä sitä, että semanttisesti läheiset sanat vetävät toisiaan puoleensa myös äännteellisesti (Kulonen 2006: 324). Fonesteemit eli merkityksen sisältävät äänneyhtymät eivät ole syntyneet tyhjästä, vaan keskenään semanttisesti ja äännteellisesti läheiset sanat synnyttävät samaan aihepiiriin lisää äännteellisesti läheisiä sanoja. Tätä konventionaalisen äännesymboliikan ilmiötä käytetään hyväksi ekspressiivisessä sananjohtamisessa (Kulonen 2006: 324).

3.4.3.3 Ekspressiivisten sanojen ominaisuuksia

Ekspressiivisille sanoille on ominaista, että niihin liittyy affekti eli tunnelataus, joka voi liittyä käsitteeseen ja aiheuttaa sen, että käsite saa useita eri nimityksiä (Kulonen 2006: 332–333).

Kun tarkastellaan sanoja jotka selitetään deskriptiivisiksi, huomataan, että niiden perusainekset ovat vanhoja. Useimmille tällaisten sanojen vartaloille tai vartaloaineksille voidaan osoittaa vastineita useista sukukielistä. Ne kuitenkin varioivat äänteellisesti enemmän kuin muu sanasto, ja siksi niiden yhteisen alkuperän todistaminen on hankalaa etymologisessa tutkimuksessa, joka nojaa äänteenmuutosten säännöllisyyteen. (Kulonen 1996: 25.)

"Keskenään samantapaisia sanoja saattaa löytyä myös deskriptiivisten ja onomatopoeettisten sanojen joukosta. Näiden samankaltaisuus ei ole satunnaista, mutta ei myöskään välttämättä johdu etymologisesti yhteisestä alkuperästä. Samankaltaisuuden syynä voi olla samansuuntainen äänteellinen motivaatio. Kysymys tällaisten sanojen etymologisesta alkuperästä täytyy usein jättää avoimeksi, koska sitovia todisteita suuntaan tai toiseen ei ole. Toisaalta erityisesti silloin, kun ekspressiivisanoja tarkastellaan suurempina joukkoina, voidaan osoittaa selviä kielimaantieteellisiä eroja ja yhtäläisyyksiä näidenkin suhteen." (Häkkinen 1990: 60.)

Suomen kielessä on melko paljon sibilantilla alkavia sanoja, jotka ainakin jollain tavalla kuuluvat mustan tai lian merkityskenttään. Näitä ovat esimerkiksi *sonta*, *suttu*, *synkkä* ja *sysi*. Myös tutkimukseni 'mustaa' koskevassa aineistossa on verraten paljon sanoja, joissa on sibilantti tai affrikaatta sanan alussa. Onko mahdollista, että kyseessä olisi äänteellinen motivaatio, joka on synnyttänyt eri kielissä keskenään äänteellisesti läheisiä sanoja? Motivaation perustana saattaa olla joko yksittäinen sana, jota on lähdetty varioimaan eri tavoin tai joukko sanoja, jotka ovat olleet alkuaankin sekä äänteellisesti että merkitykseltään samankaltaisia. Äänteellinen motivaatio ei tässä tapauksessa tarkoita onomatopoeesia vaan ennemminkin konventionaalista äännesymboliikkaa: sanat eivät saa äänteellistä muotoaan kohteestaan vaan muista samaan merkitysryhmään kuuluvista sanoista.

Ekspressiiviset sanat muodostetaan yleensä kielikohtaisten konventioiden mukaisesti. Sanat, jotka eivät kuvaile ääntä, saavat äänteellisen

motivaationsa jostakin muusta kuin suoraan tarkoitteestaan. Ihmiselle luontainen kielellinen luovuus ilmenee esimerkiksi riittelyinä, jolloin kuvailtava antaa äänteellisen lähtökohdan sitä kuvaileville sanoille. Kuvailtava sana voi olla vanhakin, mutta sitä kuvailevat adjektiivit on voitu tehdä erikseen eri kielissä ja murteissa, ja ekspressiivisille sanoille tyypillisesti ne ovat voineet muuttua moneen kertaan ajan saatossa.

Voiko olla mahdollista, että läheisen merkityksen kautta äänteellisesti samantyyppiset sanat olisivat pohjana uusille samaan merkityskenttään kuuluville sanoille? Miten me nykyaikana muodostamme uusia sanoja? Niitä tehdään joka päivä, kun jotain halutaan kuvailla tuoreella, uudella tavalla. Silti kuulijan täytyy pystyä ymmärtämään, mitä puhuja haluaa sanoa. Pohjana uusille sanoille käytetään saman merkityskentän sanojen vartaloita ja varioidaan niitä tekemällä niistä uusia johdoksia tai muokkaamalla niiden vokaalista. Vokaaliston muuntamisessa on tyypillistä etu- ja takavokaalisten varianttien vaihtelu. Tästä esimerkkinä mainittakoon onomatopoeettisissa sanoissa *suhista*, *sähistä*, *sihistä*, värien puolelta taas esimerkiksi suomen *valkoinen* ja pohjoissaamen *vielgat* 'valkoinen', jotka ovat samaa alkuperää, mutta suomessa käytetään valkoisen merkityksessä takavokaalista varianttia. Tarkka äänteellinen vastine saamen sanalle *vielgat* on *välkeä* 'avara, väljä' (SSA3: 481). Muita valkoiselle läheisiä sanoja ovat *välke*, *välkehtiä*, *välähdys*, *välähtää*, jotka kaikki sisältävät ajatuksen kirkkaasta ja valoisasta. Sekä valo että puhtaan valkoinen väri häikäisevät silmiä.

3.4.3.4 Ekspressiivisanojen etymologiset suhteet

Ekspressiivisten sanapesyeiden jäsenten etymologinen tausta voi olla moninainen. Jarva on jakanut ekspressiivisten sanojen etymologiset taustat seuraavasti (2003: 92–93):

- 1) ekspressiivinen sana on etymologisesti samaa lähtöä kuin muutkin pesyeen ekspressiiviset sanat.
- 2) Neutraali sana on etymologisesti samaa lähtöä kuin ekspressiiviset sanat, mutta se on menettänyt ekspressiivisyytensä.

- 3) Ekspressiivinen sana on etymologisesti eri lähtöä, mutta se on sulautunut pesyeeseen (ja ekspressiivistynyt, ellei ole alkuaankin ollut ekspressiivinen)
- 4) Neutraali sana muistuttaa sattumalta äänteellisesti ja merkityksensä puolesta pesyeen muita sanoja, mutta ei kuulu etymologisesti niiden yhteyteen.

Jarva on tutkimuksessaan todennut, että ekspressiivisyys ei sulje pois sanan muuta lähtökohtaa. Sana voi siis olla sekä lainaa että ekspressiivinen (Jarva 2003: 159). Kun sana muistuttaa äänteellisesti kielessään ennestään olevaa ekspressiivistä sanastoa ja merkitys on sopiva, voidaan sanaa varioida niin, että se sopii kielessä ennestään olevaan ekspressiiviseen sanastoon. Lopulta voidaan kansanetymologiassa päätyä seuraavanlaiseen kommenttiin: *sit sanotaan tytinäks vissiin sitä vasten kun se tytisee* (Jarva 2003: 160). Jarva on todennut sanan *tytinä* 'aladobi' alkuaan venäläisperäiseksi (< ven. *stúden* 'aladobi'), mutta sana on sulautunut kielessä ennestään olleeseen ekspressiiviseen sanastoon, johon lihahyytelön tutiseva koostumus on sopinut (Jarva 2003: 136).

Konkreettisen olion ominaisuuksia siirretään abstraktimpaan merkitykseen ja sanoihin, joita voidaan käyttää itsenäisesti kuvaamaan muita asioita, joilla on samoja ominaisuuksia. Värinimityksissä tämä kehityssuunta on loogisin, koska värit liitetään olioihin, jotka ovat värinsä tyypillisiä edustajia. Esimerkkinä edellä mainitsemani englannin *orange*, joka tarkoittaa alkuaan appelsiinia, mutta koska appelsiini on tyypillinen oranssin värin edustaja, on se kehittynyt myös värinimitykseksi. Suomesta taas huomaa, että värinimitykset voivat myös lainautua. Suomen *oranssi* on selvä laina englannista, mutta merkityksen lainaaminen on ollut valikoivaa; suomeen on lainattu sana vain merkityksessä 'oranssi'. Sana *appelsiini* on luultavasti lainattu ruotsista (SSA 1: 79).

3.4.3.5 Prototyypisyys ja perheyhtäläisyys

Kognitiivisen kieliopin termeihin kuuluvat sanat *perheyhtäläisyys* ja *prototyypisyys*. Näillä termeillä esimerkiksi Jarva kuvailee ekspressiivisanojen varianttien suhdetta toisiinsa (Jarva 2003: 164). Prototyypisyudessa on kyse semanttisesti polyseemisestä sanasta tai ekspressiivisten sanojen tapauksessa sanasikermästä, jossa tietty merkitys yhdistää muita merkityksiä. Tällaista

semanttista *prototyyppiä* voidaan pitää sanan keskuksena ja mahdollisesti alkuperäisenä merkityksenä. Vaikka prototyyppinen merkitys olisi synkronisessa tarkastelussa levikiltään rajallinen, voi se diakronisesti olla silti hyväksyttävä; merkitys on vain väistynyt uusien merkitysten tieltä.

Perheyhtäläisyys nimetään ekspressiivisten sanojen muodostuksen keinoksi (Kulonen 2006: 327). Jarva on soveltanut sitä pyrkiessään kuvaamaan alkuaan venäläisperäisen sanan *tyyteni* 'aladobi' jatkumoa kohti ekspressiivisempää muotoa *tytinä* (Jarva 2003: 165). Perheyhtäläisyydestä on kyse silloin, kun toisilleen läheisistä ja merkitykseltään affektiivisista käsitteistä käytetään äänteellisesti ja rakenteellisesti samankaltaisia sanoja. Kulonen on soveltanut perheyhtäläisyyttä tutkiessaan pienten eläinten nimityksiä eri suomalais-ugrilaisissa kielissä. Ne ovat keskenään hyvin samankaltaisia, mutta niitä ei voida palauttaa yhteen yhteiseen kantamuotoon, vaan muotoja on useampia. Useimmiten tällaisissa sanoissa eroavaisuudet rajoittuvat siihen, onko osa sanoista johdoksia ja millainen keskuskonsonantisto on muodoltaan. (Kulonen 2006: 327–329.)

Perheyhtäläisyyttä voisi soveltaa myös moniin äänteellisesti ja semanttisesti läheisiin adjektiiveihin, jotka kuitenkin eroavat toisistaan muodoltaan tai merkitykseltään sen verran, ettei niitä voida pitää toistensa suoranaisine vastineina.

4. Mustaa merkitsevien sanojen etymologiointia

4.1 Musta peruskäsitteenä

4.1.1 Itämerensuomi

sm **musta** 'musta, tumma; likainen'

mustelma, musta liha 'paleltumisen aiheuttama kuolio; syötävä lihasliha', *mustikka, mustalainen, mustottaa* murt. 'häämöttää, näkyä kaukana',

ink *musta* 'musta, tumma; likainen' | **ka** *musta* 'musta, tumma; pimeä; likainen' | **ly** *must(ë)*, ve *must*, va *mussa* | **vi** *must* 'musta; likainen' | **li** *mustā* 'musta; likainen'

Alkuperä tuntematon. Sanalla on myös *t:tön* vastine *musa* itäisissä ja pohjoisissa ims. kielissä:

sm *museva* 'tumma, mustahko' | **ka** *museva, musava, musova, musie* 'mustahko, tumma, mustanpuhuva' | **ly** *muzav* 'tumma, tummanruskea, tummanharmaa', *muzed* 'mustahko, tumma'

ve (murt.) *musket* 'musta'

> ? **saaLu** *måsså* 'harmaa t. vaaleanharmaa poro', *måsåk* 'keltainen (koira); harmaa, vaaleanharmaa (poro), *måskå* 'harmaanvalkea (poro)', **N** *mosat* 'harmo, harmahtava poro'

> **saaN** *muzet* 'mutsikki, tummanruskea poro, (hevosesta) raudikko'

SKES 1958: 353, SSA 1995: 183, KOSKI 1983: 59–63, ÄIMÄ 1919: 11–12,
SAMMALLAHTI 1989: 296

Pohjoisissa ja itäisissä itämerensuomalaisissa kielissä sanalla on muodostettu johdoksia, jonka kantana on *mustan t:tön* vastine **musa*, joka tarkoittaa 'tummaa'. Itäisemmissä suomen murteissa siitä on tehty johdos *museva* 'tumma, mustahko' (huomaa myös variantit *musava* ja *musova*). (SSA 2: 183, Koski 1983: 61.) Koski mainitsee myös keskivepsän murteesta löytyvän sanan *musket* 'musta'. Sen perusteella hän olettaa, että *musta* olisi mielletty johdokseksi, jonka juuri olisi **musa* (Koski 1983: 63).

Siinä mielessä sana on mielenkiintoinen, että sen väitetään lainautuneen saameen eläinten nimityksissä: saaLu *mæsså* 'harmaa tai vaaleanharmaa poro', *måsåk* 'keltainen koira' (SKES 1958: 353, SSA 2: 183, Grundström 1948–1950: 560–561). Toisaalta saamessa on myös muita samantapaisia sanoja: saaN *mosku* 'sumu (pimeällä), hyvin pilvinen; suljettu, esim. ilmalta ja/tai valolta', *moskkus*, *moskkas*, *mosku* 'pilvinen, paksussa pilvessä oleva; tunkkainen, ummehtunut', *moski* 'läpipääsemätön paikka (esim. umpinainen lahti tai kanjoni joessa tai järvenväli)' *mostut* 'samentua (nesteestä)', *mosttas* 'samea', saaIn *mos'kos*, *moskos* 'pimeä, ummehtunut, umpinainen'.

Samoin kuin itämerensuomessa, myös saamessa esiintyvät sanat sisältävät ajatuksen likaisesta, tummasta, epäselvästä sekä pimeästä. Edellä esittämäni sanat kuuluvat itse asiassa kahteen eri sanueeseen. Lehtirannan Yhteissaamelaisesta sanastosta löytyy sana **moskē* 'synkkä, pilvinen, läpipääsemätön', jonka jatkajia ovat edellä mainitsemani inarin- ja pohjoissaamen *mosk-* alkuiset sanat. Myös koltansaamessa on tähän sanueeseen kuuluvia sanoja: saaKo *mååskas* 'umpinainen; synkkä (metsä), mahdollisesti myös *mūsƒ* 'sumu, jäinen sumu' ja *musƒi* 'sumuinen' (Itkonen 1958: 261, 268). Jälkimmäisissä sanoissa ensimmäisen tavun vokaali *-u-* viittaa siihen, että sana ei äänteellisesti sovi tähän sanueeseen, vaikka merkitys ei olekaan ongelma, vrt. pohjoissaamen *mosku*.

Edellä esittämälläni sanueella ei välttämättä ole mitään tekemistä itämerensuomen *mustan* kanssa (ellei sitten tuo vepsästä löytyvä *musket* 'musta' liitä näitä sanueita jollakin tavalla yhteen), mutta entä sitten pohjoissaamen *mosttas* 'samea'? Sitä ei ole Lehtirannan Yhteissaamelaisessa sanastossa, vaikka sille löytyy vastineita useista eri saamelaiskielistä:

saaN	<i>mosttas</i> 'samea' Nielsen (1979): 'kalaöljy, keitetty rasva'
SaaIn	<i>mostođ</i> 'päästää väriä, tummaa (vaatteesta), kadottaa hopeapinnoituksen' (Itkonen E. II 1987: sana 2506, s. 156) <i>mostos</i> 'tumma' <i>mostoslagan</i> 'hyvin tumma'
saaKo	<i>mōsttad</i> 'pinttyä', T.I. Itkonen (1958): 'likaantua (astia, vaate), mustua' (vrt. <i>mos'tâ-</i>)
saaLu	<i>māstōs</i> 'raskas, masentunut (päästä); hieman suuttunut' <i>māstōtit</i> 'sekoittaa niin voimakkaasti, että rasva sekoittuu keitinliemeen'
saaE	? <i>māstodh</i> 'säikähtää, villiintyä (ajoporoista)'

Kantasaamelainen rekonstruktio tälle sanueelle olisi **mostǫ*. Eteläsaamen *måstodh* sopii äänteellisesti yhteen muiden ensimmäisen sanueen sanojen kanssa, vaikka semanttisesti se vaikuttaa olevan melko kaukana muista saman sanueen sanoista. On siksi epävarmaa, kuuluuko se ollenkaan niiden yhteyteen. Toisaalta se voi viitata samalla tavalla pään sekaisuuteen tai sameuteen kuin luulajansaamen *måstōs*.

Inarinsaamen sanat käyvät äänteellisesti yhteen muiden tämän sanueen sanojen kanssa, mutta koltassa toisen tavun vokaalin pitäisi olla *-å-* eikä *-ō-*. Merkityksensä puolesta se saattaisi olla lainaa inarinsaamesta. T. I. Itkonen kehottaa sanakirjassaan vertaamaan tätä pohjoissaamen sanaan *mosttas* 'samea', joten hän arvelee näiden kuuluvan yhteen joko lainautumisen tai yhteisen alkuperän vuoksi (T. I. Itkonen 1958: 247).

Semanttisesti inarin- ja koltansaamen sanat poikkeavat muista sanueen sanoista. Voi olla, että kyseessä on itäisten saamelaiskielten yhteinen merkityksenmuutos, mutta Venäjän puolen saamelaiskielten sanakirjoista ei tähän yhteyteen sopivia sanoja löytynyt. Inarin- ja pohjoissaamen sanat sopivat kuitenkin äänteellisesti yhteen, ja siksi niiden erottaminen toisistaan vaikuttaisi oudolta. On toki mahdollista, että suomi olisi vaikuttanut inarinsaamen sanan merkityksen kehittymiseen. Toisaalta, jos vaate päästää väriä, se muuttaa myös veden sameaksi. Tästä syystä ei voida varmaksi sanoa, onko kyseessä itsenäinen vai suomen kielen vaikutuksen alainen merkityksenkehitys.

SSA:ssa esitetään, että inarin- ja koltansaamen sanat olisivat lainaa suomesta. Edellä esittämäni saamen sanue näyttää enemmän yhteiseltä suomen kanssa kuin lainalta. Lainaa sitä vastoin ovat esimerkiksi pohjoissaamen sana *muzet* 'ruskeanmusta poro (melko tumma mahan alta)' (Nielsen 1979) ja inarinsaamen *muuzzig* 'mutsikki, vatsaa myöten tummanruskea poro'. Lainasanoille tyypillisesti ensimmäisen tavun vokaali on *-u-* kuten suomen sanassa *musta*. Sana *mutsikki* puolestaan on lainattu saamesta takaisin suomeen (SSA 2: 183). Koska myös luulajansaamen sanoissa *måsåk* ja *måsså* on vokaali *-å-* eikä *-u-*, ei voida pitää näitä sanoja lainoina suomesta. Semanttisestikaan ne eivät sovi *musan* tai *musevan* yhteyteen. Ennemmin värit 'vaaleanharmaa' ja 'keltainen' viittaavat sameuteen eli edellä esitettyyn sanueeseen.

Muodoltaan sana *musta* näyttää vanhalta, tosin sanamuoto vaihtelee melkoisesti. Kun sanaan *musta* soveltaa levinneisyyskriteeriä, se vaikuttaa lainasanalta. Se löytyy kaikista itämerensuomalaisista kielistä, mutta etäsukukielistä vastineita löytyy vain saamesta, ja nekin selitetään itämerensuomesta tulleiksi lainoiksi. Edellä esittämäni perusteella on kuitenkin mahdollista, että saamen *mosttas* olisi lainan sijaan yhteistä alkuperää suomen *mustan* kanssa. Jos näin on, sana voidaan palauttaa varhaiskantasuomeen.

Paul Ariste on esittänyt, että tämä sana olisi peräisin Euroopassa puhutuista alkuperäiskielistä, jotka ovat myöhemmin hävinneet (Ariste 1981: 19). Baski saattaa olla viimeinen Euroopan alkuperäiskieli, ja ainoa meidän päiviimme asti säilynyt protoeurooppalainen kieli. Aristen mukaan *musta* on substraattilaina, jonka alkuperää on mahdotonta enää selvittää.

Baltologi Kari Liukkonen tyrmää ajatuksen substraattilainasta ja esittää, että sana olisi balttilainen laina. Liettuassa sana *mùšti* tarkoittaa 'lyödä, piestä, mukiloida'. Täsmälleen suomen sanaa vastaavaksi on rekonstruoitu partisiippimuoto **musta* (tai **mušta*) 'lyöty'. Sanan istuttamiseksi semanttisesti Liukkonen ottaa johdoksen *mustelma*, joka siis tulee lyömisestä (Liukkonen 1999: 95—97). Tämä kuitenkin tuntuu kaukaa haetulta ja semanttinen yhteys on hatara, sillä suomen *mustelma* on johdos sanasta *musta*. Sama tilanne on myös monissa muissa kielissä, esimerkiksi saamessa, jossa sana *sáhpádas* 'mustelma' on johdos adjektiivista *sáhppat* 'sinertävä, purppura'. Norjassa taas 'mustelma' on *blåflekk*. Siinäkin nimeämismotivaatio on värissä, ei siinä, mistä se on tullut. Toisena esimerkkinä Liukkonen esittää lauseen: *silmä on mustana*. Saksaksi se on käännetty muotoon *sie hat ein blaues Auge*. Kuten näkyy, myös saksassa väri on motivaattori eikä sanaa *blau* ole silti etymologisesti liitetty lyömiseen tai mustelmaan. Kognitiivinen kielioppikaan ei tue Liukkosen esittämää etymologiaa. Värinimityksille näyttää olevan tyypillistä viittaaminen substantiiviin, olentoon, joka on kyseisen värin tyypillinen edustaja. Verbejä tai niiden partisiippimuotoja en ole havainnut värinimitysten takaa edes niistä kielistä, joissa värinimitykset itse ovat verbejä.

4.1.2 Saame

saaN **čáhppat:d**, attr. **čáhppes** 'musta, tumma; synkkä; kalaton (merestä)'

čáhpodit 'mustua, tummaa; häipyä', *čáhppesalit* 'tummansininen',
čáhppesáibmu 'helvetti, manala', *čáhppesjierit* 'mustaherukka',
čáhppesmuorji 'kaarnikka, (pohjan)variksenmarja, *čáhppesluhkka*
(*nieiddas lea čáhppesluhkka* 'tyttö jää naimattomaksi, ei pääse naimisiin)

saaE *tjeehpes* 'musta', *tjaahpasjidh* 'näkyä mustana' | **saaU** *tjaahpada*
| **saaPi** *tjaah'pat* | **saaLu** *tjahppat* | **saaIn** *čappad* 'musta', *čappadas*
'paholainen' | **saaKo** *čappâd* 'musta' | **saaKld** *čoahpes* 'musta,
tumma'

Sana rekonstruoidaan kantasaameen muotoon *čāppǣ. Muuten sen alkuperä on tuntematon. Suomalais-ugrilaiseen kantakieleen rekonstruoituna sana olisi joko *šäppi tai *čäppi.

SAMMALLAHTI 1993: 50, 384 LEHTIRANTA 1989: 22–23, NIELSEN 366–367,
WIKLUND 1894: 117 KYPYČ 1985: 397, BERGLAND & MATTSSON MAGGA 1993:
306, 312, ITKONEN, T. I. 1958: 646

Saamessa mustaan viittaavia sanoja on hyvin yleisesti käytetty porojen nimityksissä. Tämä johtunee siitä, että mustaa poroa on pidetty kaikkein arvokkaimpana porona. Myös koirien nimityksissä väriin viittaava *čáhppat* on yleinen eri saamen kielissä. (Lappalainen 1991: 23.) Näin on myös laita suomen kielessä; yksi yleisimmistä koiranimistä Suomessa on *Musti*.

Qvigstad on viitannut tämän sanan yhteydessä mordvan sanoihin *M šobda* 'hämärä, pimeä' ja *E tšopoda* 'pimeä' (Qvigstad 1881: 240). Sittenmin tämä sanarinnastus on sananalkuisen konsonantin vuoksi hylätty. Nykytietämyksen mukaan vanhaa liudentunutta sibilanttia *ś- tulisi vastata ś-. Myös liudentunut affrikaatta *č- vastaa mordvassa nykyään ś-. (Bartens 1999: 41–43.) K. B. Wiklund puolestaan piti sanaa samana kuin suomen *häpeä* (Wiklund 1894: 117, Nielsen 1902: 127). Sitäkään ei kuitenkaan nykyisissä sanakirjoissa pidetä uskottavana. Myös Toivo Lehtisalo on ottanut kantaa tähän sanaan ja esittänyt

samojedikielistä vastineita saamen sanalle. Hänen mukaansa sanan *čáhppat* yhteyteen kuuluisi nenetsin sana: *sābā* 'tulla saastaiseksi (esim. esine, jonka yli nainen on astunut)'; olla saastainen (esim. nainen määrättynä aikana)'. Suomen sanan *häpeä* kuulumista tähän yhteyteen hän kuitenkin pitää epävarmana. (Lehtisalo 1934: 153.) Tätä nykyä suomen sanaa *häpeä* ei enää yhdistetä saamen sanaan *čáhppat*, vaan se on selitetty germaaniseksi lainaksi (Koivulehto 1971: 579).

Sanaa *čáhppat* käytetään myös sanonnassa *čáhpo nu* 'häivy'. Tämä viittaa samaan tyhjyyteen tai näkymättömyyteen kuin sanan *čáhppes* merkitys 'kalaton'. Olisi houkuttelevaa verrata suomen sanaa *häipyä* saamen sanaan *čáhpodit* 'mustua, tummaa, häipyä', mutta sananalkuisen konsonantin perusteella ne eivät kuulu yhteen. Suomen sananalkuista *h*:ta tulisi vastata saamessa *s*, esimerkiksi sm. *halla* = saaN *suoldni*. Tästä syystä suomen sanat *häpeä* tai *häipyä* ei voi olla vastine saamen sanalle *čáhppat*.

Nykymuotoista sanaa *čáhppat* muistuttaa taivutukseltaan, merkitykseltään ja muodoltaan adjektiivi *sáhppat* 'sinertävä, sinervä'. Tarkkaan ottaen ainoa ero näiden kahden sanan välillä on alkukonsonantti, joka toisessa on sibilantti *s* ja toisessa affrikaatta *č*. Suomalais-saamelaisen kantakielen tasolla tämä tarkoittaa eroa palataalisen sibilantin (*š*) ja ei-palataalisen sibilantin (*s*) välillä. Pohjoissaamessa on myös verbi *sáhpodit* 'tulla, mennä mustelmille, sinelmille, mustua (ihosta)' ja substantiivi *sáhpadas* 'mustelma, sinelmä'. Sanuetta ei kuitenkaan löydy Juhani Lehtirannan yhteissaamelaisesta sanastosta. Sen sijaan sieltä löytyy pohjoissaamen sana *sáhppi* 'sappi', joka on yhteinen suomen *sappi*-sanan kanssa (Lehtiranta 1989: 120–121). Tästä sanueesta lisää omassa luvussa jäljempänä.

4.1.3 Volgalaiset kielet

mdE **raužo** ~ **raužo** ~ **ravžo** 'musta, tumma; likainen' | Mar *ravužo* 'musta, tumma, ruskea' | Jeg *ravužo* 'musta' | Hl *ravuža* 'musta' | Petr **rauža* 'paholainen' | Ba *rauža* ~ *ravžu* 'tumma' | Kal *ravža* 'musta', *raužosto* 'likainen', *rauškaj* 'mustakoiso' *rauždoms*, 'häämöttää mustana, alkaa häämöttää mustana, alkaa hohtaa', *rauškadoms* 'olla musta; olla likainen; alkaa näkyä mustana'

mdM *ravuža* 'musta, tumma; likainen' | P *ravža* 'musta, tumma; ruskea; likainen vaatekappale; paholainen' | Pš *ravžu* 'musta, paholainen' | Sel *ramža* 'musta; vaaleansininen, hiirenharmaa; musta vaate, suruvaate'

Alkuperä tuntematon. Rekonstruoitu muoto voisi olla

*r~~l~~k~~3~~š~~3~~ tai *r~~l~~p~~3~~š~~3~~.

TURUNEN 2002: 171–172 PAASONEN 1994: 1887b–1888

Turunen esittää teorian, jonka mukaan värisuffiksi *-žo* olisi syntynyt sen seurauksena, että ennestään väreissä yleinen päätte *-žV* on mielletty värisuffiksiksi ja uusia sanoja, esim. *ravužo* 'musta' on muodostettu tätä suffiksia käyttäen (Turunen 2002: 189). Ongelmana kuitenkin on, että mitään kantasanaa ei tälle ole osoitettavissa. En ole myöskään löytänyt perusteita sille, miksi *-žo* olisi erityisesti värisuffiksi. Esimerkiksi Bartens ei mainitse tällaista johdinta erikseen kirjassaan *Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys* (1999). Suurin osa värinimityksistä, esim. *piže* 'vihreä' ja *ožo* 'keltainen' ovat hyvin lyhyitä, ja nämä myös palautetaan muotoihin **piša* (sgr. kk.) ja **wiša* (suom.-perm. kk.).

Sanan muoto ja merkitys vaihtelee melkoisesti sekä ersä- että mokša-mordvan murteissa. Sana mielletään vahvasti likaisuuteen, mutta myös pahaan sekä suruun.

maN **šeme** 'musta; likainen; tumma(verinen), ruskea(ihoinen)'

šem-en~~š~~ 'vatukka', *šemalye* 'tumma', *šem monča* 'savusauna', *šemkiške* 'saukko'

maV *šimi*

šim-baž 'mustikka'

Alkuperä epäselvä. Suomalais-ugrilaiseen kantakieleen rekonstruoituna sana olisi muotoa **s~~3~~m~~3~~*, **š~~3~~m~~3~~* tai **š~~3~~m~~3~~*, mahd. myös **š~~3~~δ'~~m~~3~~~~* tai *š~~3~~δ'~~m~~3~~~~*. Vrt. man *sēmél*.

SZILASI 1901: 214, PAASONEN 1948: 120, MOISIO 1992: 371

Marin sana *šeme* on yhdistetty samaan sanueeseen suomen sanan *hämärä* ja saamen etnonymien *sápmi* kanssa, mutta SSA:ssa tämä oletus on hylätty (SSA 1: 208). Äänteellisesti on mahdollista, että marin *šeme* kuuluisi yhteen tämän sanueen kanssa. Alkuperäinen merkitys olisi ollut 'tumma', sillä se tavalla tai toisella sisältyy näiden kaikkien sanojen merkityskenttään. Nykyään kuitenkin oletetaan, että suomen *hämä*-sanueen alkuperä olisi germaaninen, vrt. isl. *sámur* 'pimeä; tumma; likainen'. Etäsukukielten aiemmin ehdotettuja vastineita ei ole tähän etymologiaan hyväksytty saamen etnonymia *sápmi* lukuun ottamatta. (Häkkinen 2004: 238.)

Marin *šem* voidaan palauttaa myös muotoon **š3d'm3*. Periaatteessa myös muoto **š3mδ'3* olisi mahdollinen, mutta tällaista konsonanttiyhtymää ei uralilaisesta kantakielestä ole rekonstruktioiden perusteella todettu. Sitä vastoin yhtymä *-δ'm-* on ollut olemassa, siitä esimerkiksi suomalais-ugrilaisen kantakielen sana **šed'mä* 'munuainen'. (Bakró-Nagy 1992: 167.) Vrt. man *sēmēl* 'musta'.

4.1.4 Permiläiset kielet

udm **šed, šöd** 'musta, pimeä; (MU) likainen'

š. *korka* 'savupirtti', *šöd-mul'ï* MU 'mustikka', *šöt-tur* MU 'urosteeri'

ko **šed** 'musta; likainen, samea; pimeä'

šed-kerka 'savupiippu', *šedamni* 'olla musta tai likainen'

Komin ja udmurtin sanat keskenään samoja, mutta alkuperä epäselvä.

Suomalais-ugrilainen rekonstruktioasu olisi **š3nt3* tai **š3mt3*.

UEW 1988: 764–765, WICHMANN 1942: 246, 1954: 103 (? ~ sm. *sonta*)

Yrjö Wichmann on esittänyt, että sana olisi samaa alkuperää kuin suomen *sonta*, mutta UEW hylkää sen sibilantin ja merkityksen erilaisuuden perusteella (Wichmann 1954: 103, UEW: 764–765). Totta on, että rekonstruoituna sana voisi olla muotoa **š3nt3*, mutta merkitys ei tue Wichmannin esitystä. Ennemmin sanan alkuperää tulisi hakea *sysi*-sanueen puolelta. Sanan lainautuminen suku-

kielestä ei liene mahdotonta, vrt. md *śed* 'hiili'. Valitettavasti sukukielten välistä lainautumista on tutkittu verraten vähän enkä siksi pysty luotettavasti toteamaan, onko kyseessä mordvalainen laina.

Rekonstruktio muoto **ś3mt3* on siitä kiinnostava, että se voidaan jakaa osiin: **ś3m* ja **-t3*. Jälkiosa voi olla adjektiivijohdin, joka on todennäköisesti samaa kuin esimerkiksi suomen *-ea* (< **-eTA*). Mahdollisesti samainen johdin on myös suomalais-ugrilaiseen kantakieleen rekonstruoidussa adjektiivissa **kumte* 'leveä'. Siihen viittaa esimerkiksi hantissa esiintyvä adjektiivi *komət* 'leveä'. (UEW 1988: 203.) Alkuosa voisi olla alkuaan muotoa **ś3m3*, johon voidaan palauttaa myös marin *šem* 'musta' ja mansin *sēmél* 'musta'.

4.1.5 Ugrilaiset kielet

ha **piti** (Ni. *pəyt3*) 'musta; karhun liha; (Ni.) (tumman)sininen'

man *piti*, unk *fekete* 'musta; tumma'

Sana rekonstruoidaan ugrilaiseen kantakieleen muotoon

**pʁk3* tai **pʁkt3*,

TESZ 1967: 867, MSzFE 1967: 192, KARJALAINEN 1948: 682

unk **fekete** 'musta; tumma; *kuv* pimeä; musta kahvi'

ks. hanti

Unkarin sanan mukaan myös rekonstruktio **pʁk3-tt3* on

mahdollinen ja tämä rekonstruktio muoto esitetään UEW:ssa.

TESZ 1967: 867 UEW 1988: 882

man **pit, piti** 'musta'

pit χin 'isorokko'

Luultavasti laina hantista.

MUNKÁCSI-KÁLMAN 1986: 444a

Tämä on ainoa ugrilaiseen kantakieleen palautettu värinimitys (Turunen 1997: 23). Hantin sanassa näkyy murteittain myös äänne $-\gamma-$, joka viittaa siihen, että $-k$ -unkarin sanassa *fekete* olisi vanha. Hantin sanan lopussa oleva $-t_3$ voi olla sama adjektiivijohdin kuin esimerkiksi sanassa *wərt_3* 'punainen', jonka alkuosa *wə* tarkoittaa verta ja on samaa juurta kuin suomen *veri*. Jos sana on alkuaan ollut muotoa $*p\text{ʈ}t_3$, voitaisiin se jakaa osiin $*p\text{ʈ}k-$ ja $*-t_3$, joka olisi vanha adjektiivijohdin, samaa juurta kuin suomen $-ea$ (esim. sanoissa *valkea*, *ruskea*, *virkeä*).

man N K **sēmél** 'musta'

N s. *mā* 'musta maa', N s. *-sosi* 'mustaherukka; karhunsilmä'

LM LU P *šēmél*, T *šī-mél* 'musta'

P T *š.-khār* 'musta', *š.-puł* 'karhunvatukka'

sēmi N '(auringossa) ruskettunut'

χjitel-rēyél am alpim sēmés 'mein Körper wurde von der

Sonne gebräunt'

Alkuperästä ei ole tietoja. Alkusibilanttien $s \sim š$ vaihtelu murteiden välillä viittaa sanan ikivanhaan alkuperään. Rekonstruoitu muoto voisi olla $*š_3m_3\delta$, ehkä jopa $*š_e\delta m_3$. On myös vaihtoehto, että spirantin $*\delta$ sijaan sanassa olisi alkujaankin ollut $-l-$. On kuitenkin mahdollista, että kyseessä on johdos, jolloin loppu $-l$ olisi myöhäisempi. Tällöin spirantti δ putoaa rekonstruktiosta ja tulee muoto $*š_3m_3$, vrt. ma *šeme*. Vrt. marin *šem* 'musta', s. 35.

MUNKÁCSI-KÁLMAN 1986: 541 PAASONEN 1918: 125 SIPÖCZ 1994: 53

Mansin *sēmél* 'musta' ja marin *šeme* 'musta' muistuttavat toisiaan aivan liian paljon, jotta ne voitaisiin sivuuttaa vain sattumalta samanlaisina. Paasonen on yhdistänyt nämä kaksi sanaa keskenään ja edelleen laajempaan sanueeseen, joka viittaa perusmerkitykseen 'ruoste' (Paasonen 1918: 125–126):

ko *śym* 'ruoste' | udm *śǎ-* 'ruostua', *śǎm* 'ruoste, ruostunut' | **haN** *samy* 'ruoste', *samytem* 'olla ruosteessa' | **man** N *sēmēl*, ML *šemel* 'musta', K (Hunf.) *simil* 'ruoste', *šemel* 'musta, pimeä', T *il-semus* (pass.) 'se ruostuisi', K *tǎi-sēmwēs* 'id.' | **unk** *szenny* 'lika' | **ma** *šeme* 'musta, tumma' | **mdE** *šämqrí*, *šáhqrh*, mdM *čehēn* 'ruoste' | **sm** *hämý*, *hämärä*; *himeä*, *himmeä*

Nykytutkimuksen valossa vaikuttaa siltä, että tässä on useita eri sanueita sekoitettuna keskenään. Kaikki ruostetta tarkoittavat sanat kuulunevat yhteen ja mustaa tarkoittavat sanat kuuluvat yhteen, mutta keskenään nämä kaksi sanuetta eivät kuulu yhteen. Munkácsi – Kálmánin sanakirjasssa sana *simi* 'ruoste', joka murteittain on myös *sēmēl* tai *sēmēl'*, selitetään lainaksi komin sanasta *śym* 'ruoste' (Munkácsi – Kálmán 1986: 547a).

Sekä mainitaan että mansin sanoille saadaan yhteinen suomalais-ugrilaiseen kantakieleen rekonstruoitu muoto **ś3m3*. Tämä rekonstruktio saadaan olettamalla, että mansin sanan lopussa oleva *-l* on myöhäisempi johdin, mikä ei esimerkiksi edellä mainittujen sanojen *sēmēl* tai *sēmēl'* 'ruoste' perusteella ole ollenkaan mahdotonta. Tällöin sana olisi alkuaan ollut muotoa **ś3m3*.

Ei ole täysin poissuljettua, että alkujaan sana olisi ollut muotoa **ś3δ'mV*, sillä marissa spirantit ovat kadonneet kokonaan sanojen keskeltä, esimerkiksi kantaauralin **śüðä (-m3) > ma śim* (UEW 1988: 477). Spirantin sisältävät rekonstruktiot vievät sanan hyvin lähelle *sysi*-sanaa, jonka suomalais-ugrilaiseen kantakieleen rekonstruoitu muoto on **śüð'e*. Voisiko kyseessä olla tuosta sanasta tehty vanha johdos? Toivo Lehtisalo on tehnyt kattavan esityksen uralilaisista johdinaineksista. Näihin kuuluu myös denominaalinen adjektiivijohdin **-m*, joka näkyy yhä esimerkiksi suomen sanassa *hapan* (*happama-*), joka on kyseisellä johtimella muodostettu substantiivista *happo* (Lehtisalo 1936: 87). Tämän perusteella voisi olla mahdollista, että sanasta **śüð'e* 'hiili' olisi johdettu mustaa merkitsevä adjektiivi adjektiivijohtimella **-m > *śüð'me*. Tämä tosin saadaan ainoastaan olettamalla, että mansissa liudentunut spirantti **-δ'* olisi kadonnut ja sanan *sēmēl* lopussa oleva *-l* olisi myöhäisempi johdin.

manN *śoräs* 'musta'

ś. uj 'musta soopeli', *ś. oχsar* 'musta kettu'

Sana löytyy Munkácsi-Kálmánin mansin sanakirjasta. Sen alkuperästä ei ole tietoa.

MUNKÁCSI-KÁLMÁN 1986: 601

Jos sana ylipäättään on ollut suomalais-ugrilaisessa kantakielessä, se ei ainakaan ole alkanut sibilantilla. Alussa on voinut olla affrikaatta **č*. Näyttää siltä, että värinnimitys on käytössä ainoastaan eläimistä puhuttaessa. Suomalais-ugrilainen kantakielirekonstruktio voisi olla muotoa **čVrsV-*.

Berlinin ja Kayn esittämien perusvärinnimitysten kriteerien mukaan tätä ei voida laskea perusvärinnimitykseksi, koska sitä käytetään vain eläimistä puhuttaessa.

4.1.6 Aineiston lyhyt yhteenveto

Mustaa tarkoittavia sanoja on aineistossani kahdeksan. Alkuperä on jollakin tavalla tyydyttävästi pystytty selittämään vain hantin osalta. Se kuuluu samaan sanueeseen unkarin *fekete*:n kanssa ja palautuu ugrilaiseen kantakieleen. Tämän pidemmälle ei tosin tämänkään sanan alkuperän osalta ole päästy.

Kiinnostaviksi tutkimuksessa osoittautuivat ne mustaa tarkoittavat sanat, joiden alussa on sibilantti tai affrikaatta. Näitä oli aineistoni kahdeksasta sanasta viisi. Niistä neljä on rekonstruoitavissa liudentuneeksi sibilantiksi. Sama äänne on myös *sysi*-sanueen rekonstruktioimuodon alussa. Sanat erosivat kuitenkin toisistaan melkoisesti lukuun ottamatta maria ja mansia, jotka ovat mahdollisesti yhteistä alkuperää. Komin ja udmurtin *śed* on hyvin lähellä *sysi*-sanuetta, muttei kelpaa sanueeseen, koska sanan loppukonsonantin pitäisi olla *-d*:n sijaan *-l*. Sen sijaan on mahdollista, että tämä sana olisi permiläisiin kieliin lainautunut mordvasta.

Saamen *čáhppat* ei saanut tällä selvittämisellä oikein mitään valaisua. Sitä ei voi oikein liittää mihinkään muuhun aineistoni sanaan muun kuin alkukonsonanttinsa osalta. Sanaa *sáhppat* käsittelem tarkemmin seuraavassa luvussa.

kieli	nykyinen sana	sgr. rekonstruktio	nykyinen merkitys
itämerensuomi	<i>musta</i>	* <i>musta</i>	'musta, tumma, likainen'
saame	<i>čáhppat</i>	* <i>čäppi</i> , * <i>šäppi</i>	'musta, tumma; synkkä; kalaton (merestä)'
mordva	<i>ravužo</i>	* <i>rʁk3</i> , * <i>rʁp3</i>	'musta, tumma, ruskea, vaaleanruskea, hiirenharmaa; paholainen'
mari	<i>šeme</i>	* <i>s3m3</i> , * <i>š3m3</i> , * <i>š3m3</i> , * <i>š3d'mV</i> , * <i>šedmV</i>	'musta; likainen; tumma(verinen), ruskea(ihoinen)'
komi	<i>šed</i>	* <i>š3mt3</i> , * <i>š3nt3</i>	'musta; likainen, samea; pimeä'
udmurtti	<i>šed, šöd</i>	* <i>š3mt3</i> , * <i>š3nt3</i>	'musta, pimeä; (MU) likainen'
hanti	<i>piti</i>	* <i>pʁkk3</i> , * <i>pʁkt3</i>	'musta; karhun liha'
unkari	<i>fekete</i>	* <i>pʁkk3-tt3</i>	'musta; tumma; <i>kuv</i> pimeä; musta kahvi'
mansi	<i>sēmēl</i>	* <i>š3m3d</i> , * <i>šedmV</i> , * <i>š3m3</i>	'musta'
mansi	<i>šoräs</i>	* <i>čürs3</i>	'musta' käyt. eläinten nimityksissä

Edellä olen koonnut löytämäni sanat kaavioon, josta näkyy erityisesti mustaan viittaavien adjektiivien semanttisen kentän laajuus. Mansissa sanat tarkoittavat pelkästään mustaa väriä. Kaikissa muissa kielissä sanoilla on myös muita merkityksiä. Erityisen suosittuja ovat viittaukset likaan, muuten tummaan ja myös pimeyteen. Mordvassa sana yhdistetään myös paholaiseen.

Mansin ja marin mustaa merkitsevät sanat voidaan palauttaa muutamaankin samanlaiseen rekonstruktio- muotoon. Täysin sama rekonstruktio molempien kielten sanoille on **š3m3*, joka saadaan mansin osalta olettamalla, että sananloppuinen *-l* on myöhäisempi johdin. Kiinnostavaa tässä muodossa on se, että se muistuttaa läheisesti komin ja udmurtin sanoista tehtyä rekonstruktio- muotoa **š3mt3*. Olen jo ugrilaisten kielten osalta maininnut adjektiivijohtimen

*-t₃, joka löytyy varsin monesta suomalais-ugrilaisesta kielestä. Se näyttää varsin yleiseltä johtimelta värinnimityksissä.

Adjektiivimuoto *š₃δ'mV voidaan olettaa alkumuodoksi marin ja mansin sanoille vain sillä perusteella, että mansin sanan *semel* lopussa oleva -l on johdin. Lehtisaloon mukaan tällainen johdin mansissa on olemassa. Hän mainitsee myös marista johtimen -l sanassa *šemalye* 'tumma, mustahko', joka siis on johdettu sanasta *šem(e)* 'musta'. (Lehtisalo 1936: 154.) Tässä on kyse johtimesta -lye, joka on marissa varsin yleinen (RDM 2002).

Jos oletetaan, että muoto *š₃δ'mV olisi sekä marin että mansin sanojen alkuperäinen sanamuoto, se voitaisiin jakaa pienempiin osiin; vartaloon *š₃δ'- ja johtimeen *-mV. Vartalo muistuttaa hahmoltaan kovasti suomalais-ugrilaisen kantakielen sanaa *š₃üδ'e tai *š₃iδ'e 'hiili', josta johdetuksi adjektiiviksi mansin ja marin sanoista tehtyä rekonstruktioimuotoa voisi olettaa.

Mansin ja marin sanat voidaan yhdistää nganasanin sanaan *simi* 'hiili'. Semanttisesti olen jo esittänyt, että on odotuksenmukaista, että merkitys 'hiili' laajenee semanttisesti merkitykseen 'musta'. Tässä on nyt konkreettisesti sellainen mahdollisuus esillä. Nganasanin *simi* on joskus yhdistetty unkarin sanaan *szén* 'hiili' (ks. kappale 5.2.2), mutta rinnastus on UEW:ssa hylätty. Äänteellisin ja semanttisin perustein uskallan tehdä seuraavanlaisen uralilaisen sanarinnastuksen:

*š₃m₃ 'hiili; musta'

ma *šem* 'musta'

man *sēmél* 'musta'

ngan *simi* 'hiili'

Komin ja udmurtin mustaa tarkoittavat sanat taas näyttävät mordvan hiiltä tarkoittavalta sanalta. Jos mordvasta komiin ja udmurttiin lainattuja sanoja löytyy enemmän, voisi tämänkin olettaa tulleen sieltä. Toisaalta on myös mahdollista, että komin ja udmurtin sana *šéd* palautuu sekin suomalais-ugrilaiseen kantakieleen, jolloin se voisi olla muotoa *š₃mtV, ehkä jopa *š₃mt₃. Kyseessä saattaisi olla johdos sanasta *š₃m₃.

Berlinin ja Kayn teoria on kiinnostava nimenomaan mustan kannalta. Musta on sentään toinen niistä ”primaarivärinnimityksistä”, joiden pitäisi olla

olemassa kaikissa kielissä. Kuitenkaan aineistoni perusteella ei löydy mitään sellaista mustaa merkitsevää sanaa, joka olisi yhteinen kaikissa kielissä tai edes niin monessa, että sen voisi luotettavasti jäljittää suomalais-ugrilaiseen kantakieleen.

Syy juuri mustan laajalle variaatiolle voi olla, että se on jo varhain yhdistetty pahaan ja pelottavaan. Tähän viittaa mordvan joissakin murteissa esiintyvä merkitys 'paholainen'. Sana on voitu mieltää tabuksi ja sitä on siksi voitu varioida poikkeuksellisen paljon. Kaikkia ekspressiivisen sananmuodostuksen keinoja on voitu käyttää, jopa sanankieltoa, jolloin sana on vaihdettu johonkin toiseen ilmaisuvoiman säilyttämiseksi.

4.2 Läheisiä värikäsitteitä

4.2.1 Itämerensuomen *sini*

sm. *sininen, sini* 'blau'

sinertää, sinervä, sinertävä; sinistyä; sinelmä 'mustelma'; *siintää* 'häämöttää, kumottaa' | **ink** *sinnīn* 'sininen', *sini* (g. *sinen*) 'sinikivi; väriaine', *sinestüü* 'sinistyä', *sinelmä* | **ka** *sinine* 'sininen; mustelma', *sini* 'sininen väri; mustelma', *sinisteä* 'pilveillä; siintää, häämöttää', *sinerteä* 'siintää; häämöttää', *sinistyö* 'sinistyä, sintyä, pinttyä (vaate); kalveta; peittyä tummaan pilveen' | **ly** *šihine* 'sininen', *šihistüä* 'tulla siniseksi, sinistyä' | **ve** *šihine* 'sininen', *šihistuda* 'tulla siniseksi (vilusta)' | **va** *sinin* 'sininen', *sinittüä* 'tulla siniseksi' | **vi** *sinine* 'sininen', *sini* 'sininen väri', *sinakas* 'sinertävä', *sinikas* 'id; juolukka' | **li** *siñni* 'sininen'

mdE *seh, sän* 'sininen; sininen väri' | **M** *seh, sehəñ, sehəm* 'sininen; sininen väri' | **P** 'mustelma ihossa'

Itämerensuomessa ja mordvassa on yhteinen *sini*-sanue. Mauno Koski ehdottaa, että *sini* olisi itämerensuomessa merkinnyt alkuaan 'mustaa' (Koski 1983: 259). Perusteluna tälle lienee se, että sana esiintyy kaikissa itämerensuomalaisissa kielissä, jolloin Koski palauttaa sen itämerensuomalaiseen kantakieleen. Lisäksi sanalla on samoja käyttötarkoituksia kuin sanalla *musta*; mm. *sinelmä*

'mustelma'. Myös verbiä *sinistyä* on voitu käyttää myös silloin, kun kyseessä ei ole siniseksi tuleminen vaan muu värivaikutelmana ilmenevä normaalitilasta poikkeaminen. Tästä selvimpänä esimerkkinä Koski esittää lyydin *taivaz šiništüü* 'taivas käy pilveen sateen edellä'. Siitä merkitys 'sininen' puuttuu kokonaan, sillä taivaan perusvärihän on sininen. (Koski 1983: 160.) Usein samasta ilmiöstä käytetään suomessa nimitystä *taivas mustuu* tai *taivas mustenee*.

Verraten yleinen verbi on myös *sinertää*, jonka yleinen merkitys Kosken mukaan on 'näkyä kaukana, siintää; murt. muunlainenkin sinertävänä näkyminen' (Koski 1983: 161). Samaa merkitystä ja alkuperää edustaa myös sana *siintää*, joka SSA:n mukaan on saanut vaikutteita sanasta *siityä* 'tulla kylpykuntoiseksi, hiipua (hiilloksesta)' (SSA 3: 177). Kuitenkin samaan tapaan johdettuja, merkitykseltään läheisiä sanoja ovat myös *häämöttää* (vrt. *hämärä*) ja murteissa esiintyvä *mustottaa*. Lisäksi inkeroisurteissa ja vatjan Kukkosin murteessa on sana *sini* 'valkaisuaine', jonka partitiivimuoto on *sinDä*. Inkeroisurteista on poimittu myös runollinen sana *sino(i)* 'pellava', ja sen rinnalla samaa tarkoittava *sini*, jonka partitiivi on muotoa *sintä* (~ *siintä* ~ *sinttä*) (Koski 1983: 152). Tämä kiinnostava ketju mustasta sinisen kautta valkoiseen viitanee rasvattoman maidon nimitykseen *sintu*, joka tulee sen sinisestä vivahteesta, kun kermankeltainen on poistettu.

Miksi sitten sana *sini* on kaikissa niissä kielissä, joissa se nykyään on, sinisen merkityksessä? Koski selittää sen johtuvan venäjän *sinistä* tarkoittavasta sanasta *синий*. Hän ei kuitenkaan pidä sitä itämerensuomen *sini*-sanueen alkuperänä. (Koski 1983: 150.) Venäjän sanalla *синий* 'tummansininen' on vastineita myös muissa slaavilaisissa kielissä. Niissä merkitys vaihtelee harmaasta siniseen. Oletetaan, että sanue olisi sukua sanalle *сиять* 'hohtaa' tai sanalle *сивый* 'harmaa'. (Vasmer 1955: 626.)

SSA:ssa esitetään, tosin varauksella, että *sini* olisi iranilainen laina (afg. *šīn* 'sininen; vihreä, pers *χašīn* 'sinertävä', oss *æχsīn* 'tummanharmaa') (SSA 3: 183). Jatkajissaan sen merkitys vaihtelee, joten se on voinut olla merkitykseltään varsin laaja kylmien värien sisällä vielä siinä vaiheessa, kun sana olisi lainattu. Siinä mielessä Kosken oletus ei ole mahdoton, vaikka SSA:ssa esitetty lainaetymologia pitäisikin paikkansa. Kuitenkaan mustaa ei tämän laina-oletuksen perusteella sana ole koskaan tarkoittanut.

Sekä ruotsin *blå* että englannin *blue* tarkoittavat tätä nykyä sinistä, vaikka molemmat ovat tarkoittaneet aiemmin myös mustaa (esim. *blå man* 'tummaihoisen mies'). Näissä kielissä 'mustaa' tarkoittavat sanat poikkeavat kuitenkin toisistaan paljon ja ovatkin eri alkuperää, vrt. engl. *black* 'musta', ru. *svart* 'musta'. Molemmat ovat germaanisia kieliä, joten sukulaisuussuhde on verraten läheinen. Silti nämä sanat ovat täysin erilaisia. Tämä on osoitus siitä, että mustaa merkitsevien sanojen herkkyys muuttua on laajempi kuin vain uralilainen ilmiö. Englannissa on sana *black* korvannut aiemman englannissa käytössä olleen yhteisgermaanisen sanan *swart* (OxfEt 1966: 97–98). Koska tällainen asia tiedetään, on muutos tapahtunut varsin myöhään. Näyttää siis siltä, että nimitys värille 'musta' on hyvin herkkä muuttumaan. Tähän voi olla syynä affekti, joka aiheuttaa sanankieltoja. Siksi voi olla, että itämerensuomessa nykyisin käytössä oleva sana *musta* on syrjäyttänyt vanhemman mustaa merkinneen sanan.

Tämän sanueen osalta kiinnostavaksi on osoittautunut suomalais-ugrilaisen kantakielen sana **sine* 'hiili' (> unk. *szén* '(kivi)hiili'). Se muistuttaa paljon suomen sanaa *sini*. UEW:hen sana on otettu mukaan siitä huolimatta, että sekä saamen *čidna* 'hiili' ja unkarin *szén* '(kivi)hiili' on merkitty epävarmoiksi (UEW: 480). Jos *sini*-sanueelle löytyy tällä tavalla vanhempia lähtökohtia, voisi uudelleen pohtia sitä mahdollisuutta, että venäläiskosketusten myötä olisi merkitys muuttunut siniseen melko yhtenäisesti itämerensuomessa ja mordvassa. Käsittelen tätä tarkemmin luvussa 5.2.2.

On toki mahdollista, että itämerensuomessa olisi ollut kaksi eri nimitystä mustalle, *musta* ja *sini*, mutta edellä esittämäni valossa oletus on hyvin epävarma.

4.2.2 Saamen *sáhppat* 'sinertävä'

Saamen kielessä on adjektiivi *sáhppat* 'sinertävä; violetti'. Sen selitetään tulleen sanasta *sáhppi* 'sappi; mehu'. Kyseessä on vanha suomalais-ugrilainen sana (**sáppä*, vrt. sm. *sappi*). Vain saamesta olen löytänyt sanalle merkityksen 'mehu'. Tämä merkitys kuitenkin näyttää periytyvän kantsaameen asti, sillä olen löytänyt sen myös kildinin-, inarin-, koltan- ja luulajansaamesta. Sanoista

sáhppat tai *sáhppi* on muodostettu myös verbi *sáhpodit* 'mustua (ihosta)' ja *sáhp(p)adas* 'mustelma'. Nämä johdokset tunnetaan myös ainakin inarinsaamassa.

saaN *sáhppi* 'sappi, sappirakko sisältöineen; marjamehu' *sáhppái* 'suurisappinen (eläimestä); mehukas (marjoista)' *sáhppat* 'sinertävä, violetti', *sáhpodit* 'mustua (ihosta)', *sáhp(p)adas* 'mustelma' |
saaLu *sahppe* 'sappi; sappirakko sisältöineen' *kiehta lä sahpen* 'käsi on sinistynyt (lyönnistä tai iskusta)' *sahppui: sahppui lä mannam* 'on muuttunut siniseksi' | **saaIn** *säppi* 'sappi, marjamehu', *sápustiđ* 'tulla mustelmille' | **saaKo** *sä'pp* 'sappi', *mue' rjjsä'pp* 'marjamehu' |
saaKId *sāhpp* 'sappi; marjamehu', *sāhpes* 'mehukas'

GRUNDSTRÖM 1948 – 1950: 931, NIELSEN 1979: 380–381 SAMMALLAHTI 1993:
SAMMALLAHTI – MOROTTAJA 1993: 94 KYPYCH 1985: 312

Olen kysellyt hieman muutamalta informantilta *sáhppat*-sanasta, sen merkityksestä ja käytöstä. Informanteista kaksi oli Karigasniemeltä Suomen puolelta, yksi Jokkmokin läheltä Ruotsista ja yksi Tenojoen liepeiltä Norjasta. Karigasniemeläisistä nuorempi ei tuntenut sanaa ollenkaan, vanhempi käytti sitä vain mustelmasta puhuessaan. Jokkmokista oleva piti sanaa sinisen kenttään kuuluvana, mutta käänsi sen englanniksi sanalla *purple*. Hänen mukaansa *sáhppat* saattoi olla aina myös *alit* 'sininen'. Tenosta kotoisin oleva taas piti värinimitystä aivan omanaan. Jos jokin väri oli *sáhppat* 'violetti', ei sitä voitu kutsua muuksi.

Merkityksen 'violetti' syntyä tukee *sáhppi* -sanan merkitys '(marja)-mehu'. Mistä kuitenkin on tullut mehun merkitys? Mehu on hyvää, maukasta, juomakelpoista ja sinipunaista, kun taas sappineste on vihreää, myrkyllistä ja kitkerää. Esimerkiksi mordvassa sappea vastaava sana *sepe* 'sappi' on saanut lisämerkityksiä 'kitkerä; paloviina' (Paasonen 1996: 1968). Paralleeliksi kuitenkin kelvannee tälle saamen merkityksen kehittymiselle latinan sana *virus*, joka sisältää merkitykset 'neste, mehu; myrky'. Sanan alkuperäinen merkitys on ollut juuri tuo 'myrky'. Pehlevissä sen jatkaja on myös merkityksessä 'sappi' (SSA 3: 436).

Merkitys 'mehu' on saattanut tulla saameen myös merkityslainana skandinaaviselta puolelta. Sana *saft* (> saaN *sákta* 'mehu') on muodoltaan melko lähellä saamen sanaa *sáhppi* ja on siksi saattanut vaikuttaa *sáhppi*-sanan merkityksen laajentumiseen. Toisaalta saameen on kuitenkin lainattu tuo sana *saft*, joten välttämätön tällainen merkityksenkehitys sanalle *sáhppi* ei ole ollut.

Toisenlainen paralleeli löytyy metsänenetsistä, jossa 'mustelma' on kantasana sekä vihreää että sinistä tarkoittavalle sanalle: *tânsyaqkyi* 'sininen, vihreä' < *tânsyu* 'mustelma'. Tundranetsissä puolestaan sana *paderaha* tarkoittaa tummansinistä (Castrén 1855: 208). Sana koostuu kahdesta osasta: Alku *pade-* tarkoittaa sappea. Tämä palautuu mahdollisesti uralilaisen kanta-kielen sanaan **piša* 'sappi; vihreä, keltainen', jonka mahdollinen jatkaja *piže* ersämordvassa on UEW:n mukaan merkityksessä 'vihreä; kupari, messinki; nuori, pieni; sininen' (UEW 1988: 384–385). Sana on joka tapauksessa kantasamojedilainen, ja se on rekonstruoitu muotoon **pšei* 'sappi'. Loppuosa *-raha* on suffiksi, jonka merkitys on 'jonkin kaltainen'. Sananmukaisesti *paderaha* olisi siis 'sapenkaltainen'.

Castrénin ja UEW:n lähteissä on tundranetsin sanalla *paderaha* eri merkitykset. Castrénin mukaan sana tarkoittaa tummansinistä (Castrén 1855: 208), UEW:n mukaan taas keltaista (*pad'erāχā* 'gallenartig; gallenfarbig, gelb'). Kyse on luultavasti murre-erosta. Voi olla, että alkuaan sana on sisältänyt kaikki värit välillä 'sininen' – 'vihreä' – 'keltainen'. Laaja semanttinen vaihtelu kuitenkin osoittaa, että Taylorin esittämä oletus värinimityksen pysyvyydestä kenttänsä keskustassa ei toimi, päinvastoin: näyttää siltä, että värinimitys voi siirtyä mille alueelle tahansa alkuperäisen kenttänsä sisällä.

Sanan *sáhppat* laaja semanttinen kenttä ei siis edellä esittämieni paralleelien valossa enää hämmästyttä. Sappi ja myrkky voivat näköjään motivoida sanoille erilaisia merkityksiä ja niistä johdetut värinimitykset kattavat värialueen 'sininen' – 'vihreä' – 'keltainen', jonka sisällä nimitys on voinut siirtyä mihin tahansa uusien värinimitysten tullessa kieleen. Voi olla, että sanan *sáhppat* kohdalla merkitys 'mehu' on tuottanut mielikuvat tummasta väristä ja sitä on alettu käyttää mustelmista puhuttaessa ja myös itsenäisenä värinimityksenä 'violettia' nimeämään. Marjamehu on väritään sinipunaista ja on voinut olla motivaationa värinimitykselle. Edellä kuitenkin olen esitellyt eri kielistä

erilaisia motivaattoreita värinimitysten synnylle ja periaatteessa mikä tahansa niistä voi olla mahdollinen myös saamen tapauksessa.

Sana *sáhppat* näyttää muodostetun omaperäisistä aineksista, toisin kuin esimerkiksi suomessa esiintyvät sanat *violetti*, *liila*, *purppura*, jotka ovat lainaa. Sitä ei tunneta kaikissa murteissa eikä kaikissa kielissä värinimityksenä, mikä taas tekee sanan iän arvioimisesta hyvin vaikeaa. Sen merkitys vaikuttaa vakiintumattomalta, mutta toisaalta erityisesti värinimitysten merkitykset näyttävät vaihtelevan melkoisesti murteittain kielten sisällä.

5. Mustaani liittyvät substantiivit

5.1 Musta luonnossa

Mustaa on luonnossa varsin vähän. Hiili on vanhastaan ollut jokapäiväisessä elämässä tärkein ja huomattavin musta elementti. Tärkeimmät mustat marjat ovat mustikka, variksenmarja ja mustaherukka. Jo suomen kielestä näkee, että marjan väri on ollut nimeämismotivaatio. Näin on ollut asianlaita myös muista kielistä keräämässäni aineistossa. Edellä mainitsemieni marjojen lisäksi myös karhunvatukka on joissakin kielissä saanut nimensä merkityksen 'musta' kautta. Eläintennimissä on myös käytetty väriä nimeämisperusteena, mutta vanhoista eläintennimistä ei yhdenkään ole esitetty viittaavan mustaan väriin. Esimerkiksi vanhat mustien lintujen nimet eivät kuvaa niiden väriä vaan ääntelytapaa.

5.2 Hiili

”Živojst&as&o; kulomo kar&ni, jakst'ergadi& o&jhez&l'isi, ravu&skadi& -- p&en&g&es&.”
'Eläessään valkoinen; kuollessaan punainen; hengen lähdettyä mustenee. -- polttopuu (mordvalainen sananlasku).' (Paasonen 1994: 1889.)

5.2.1 Sysi-sanue suomalais-ugrilaisissa kielissä

Sysi on vanha uralilainen sana. Se tarkoittaa hiiltä, joka on väriltään mustaa, sammuneena harmaapintaista, ja joka sotkee. Uralilaiseen kantakieleen sana on

rekonstruoitu muotoon **šüδ'e* tai **šiδ'e* (UEW 1988: 477). Sillä on laaja levikki sekä suomalais-ugrilaisissa että samojedikielissä; siltä puuttuu vastine vain permiläisistä kielistä eli komista ja udmurtista.

Ihminen on ollut hiilen kanssa tekemisissä niin kauan kuin hän on käsitellyt tulta. Tästä syystä tuleen liittyvä sanasto on kuulunut perussanastoon ja voinut säilyä pitkään samanlaisena eri kielissä.

Ainakin teoriassa sanan *sysi* merkityksen siirtyminen mustan kenttään on mahdollista, jopa todennäköistä. Mitä siis löytyy nykyisten sanueeseen kuuluvien sanojen ja niistä tehtyjen johdosten takaa?

sm **sysi** 'hiili'

sysimiilu, sysimusta

ink *süsi* 'pajahiili', ka *sysi* 'hiili, sysi',

va *süsi*, vi *süsi*, li *si'ž*, *sü'ži* id.

SSA 2000: 232

saaN **čadda** 'hiili, sysi'

saaE *tjirre* 'sammunut hiili, noki', saaU *tjadda*, saaPi *tjadda*,

saaLu *tjatā*, saaIn *čidā* 'hiili, noki'

saaE *tjirre-såervie* 'kuiva honka, joka nokeaa paljon palaessaan',

tjirrenuffelegriëvve 'hyvin musta poro'

saaIn *čidāradī* 'kirkas, palava puupölkky'

BERGSLAND—MAGGA 1993: 316 HASSELBRINK 1985: 1322—1323 ITKONEN 1986:

85 LEHTIRANTA 1989: 18—19 SAMMALLAHTI 1989: 73

mdE **šed'**, **šād'** 'hiili'

murt. *šād'-va-lma* 'hiili', *ärešed'* 'hehkua hiili'

mdM *šed'*, *šed* id.

PAASONEN 1996: 2115 SSA 2000: 232

Mordvassa harmaata tarkoittava sana on *śedoj*, mikä näyttää hyvin samanlaiselta kuin *śed'*. Se on kuitenkin venäläinen laina (< ven. седой 'harmaa') (Paasonen 1996: 2115).

Sana on lähes samannäköinen kuin komiin ja udmurtin mustaa tarkoittavat *śéd* ja *śöd*. Mielestäni on mahdollista, että mordvan *śed* olisi lainautunut komiin ja udmurttiin ja saanut adjektiivisen merkityksen 'musta' joko lainautumisen yhteydessä tai myöhemmin. Huomattavaa myös on, että nimenomaan komista ja udmurtista ei tähän sanueeseen ole vastineita hyväksytyt.

ma **šü, šüj** '(sammunut) hiili'

tulán-šüj 'puutuhka', *šu-nalme* 'kynttiläsakset'

SZILASI 1901: 230, PAASONEN 1948: 132

haI **šŕj** 'hiili; musta, sammunut hiili'

haV **šŕj-ul'** 'eräs musta marja, pieni variksenmarja (?); mustikka'

SSA 3: 232, KARJALAINEN 1948: 819

manE **sül'i** 'hiili'

SSA 3: 232, MUNKACSI-KÁLMÁN 1986: 573

Sanueeseen on ehdotettu lisäksi seuraavia nokea tarkoittavia sanoja: udm *su* ja ko *sa*, md *sod* ja ma *šŕc, šüc*, mutta UEW:ssa nämä suljetaan pois äänteellisen ja merkityksellisen yhteensopimattomuuden vuoksi (UEW: 478). Merkitys ei siinänsä ole ongelma, vrt. saamessa esiintyvät merkitykset, mutta äänteellisesti sanat eivät sovi sanueeseen.

Eri kielten kantasanat ovat säilyttäneet merkityksensä melko tiukasti hiilen merkityksessä. Johdoksia ja yhdyssanoja löytyi vähänlaisesti, mutta ne osoittautuivat sitäkin kiinnostavammiksi. Eteläsaamessa on hiiltä merkitsevää sanaa käyttäen tehty yhdyssana *tjirrenuffelegriëvve*, joka tarkoittaa hyvin mustaa poroa. Nimitys vastanee suomen ilmausta *sysimusta*.

Hantista löytyi vain yksi yhdyssana, ja se tarkoittaa pientä variksenmarjaa sekä mustikkaa. Useimmissa sukukielissä on mustikka johdettu mustaa tarkoittavasta sanasta. Hantissa kuitenkin sana on johdettu hiiltä tarkoittavasta sanasta. Mustikalle (tai variksenmarjalle) ja hiilelle on yhteistä vain väri. Tämä tarkoittanee seuraavaa: jotta merkityksestä 'hiili' voi johtaa merkityksen 'mustikka', täytyy väliin mahtua ajatus nimenomaan väristä. Siispä sanan *š* merkityskenttään on täytynyt ainakin jossain vaiheessa kuulua käsitys mustasta värinä. Onko sana ollut polyseeminen ('hiili; musta') ja onko sitä jossakin vaiheessa käytetty adjektiivin tapaan mustaa merkitsevänä sanana? Niin ei välttämättä ole käynyt, vaan merkitystä on laajennettu tarpeen ja tilanteen mukaan. Eteläsaamen sanassa *tjirrenuffelegriëvve* 'hyvin musta poro' voi olla kyse samasta asiasta.

Jarva huomauttaa puhuessaan ekspressiivisten sanojen tilannesidonnaisuudesta, että ekspressiivinen sana ei varsinaisesti ole tarkoitteen nimitys, vaan sitä käytetään, kun pyritään kuvailemaan tarkoitetta tavalla tai toisella (Jarva 2003: 75). Tämä näyttää pätevän myös siihen, että substantiivia käytetään adjektiivisessa merkityksessä. Voisi kuitenkin kuvitella, että merkitys 'hiili' olisi verraten neutraali. Kuitenkin sitä tarkoittavaa sanaa on sekä hantissa että eteläsaamassa venytetty merkitykseen 'musta', kun on tehty johdoksia ja yhdyssanoja. Tämä on osoitus merkityksen tilannesidonnaisuudesta. Sanan merkitystä venytetään tarpeen mukaan, mutta sana itse ei silti välttämättä saa pysyviä lisämerkityksiä. Toisaalta tämä myös osoittaa sen, että prototyyppinen värin edustaja saa lisämerkityksiä, kun tehdään johdoksia ja nimetään uusia asioita.

5.2.2 Unkarin *szén* 'hiili'

Unkarin sanalla *szén* '(kivi)hiili' on kaksi vaihtoehtoista etymologiaa: se on peräisin joko suomalais-ugrilaisen kantakielen sanasta **šlne* 'taula, kääpä' (vrt. sm. *sieni*) tai sgr. **šine* 'puuhiili' (vrt. saaN *čidna* 'puuhiili') (EWU: 1416).

Etymologia 1:

**šlne* 'taula, kääpä' FU

sm *sieni*, vi *seen* 'sieni' | saaN *čadna* 'koivun kääpä', saaL *tjatnā*

'taulakääpä' | **maKB** *šin* 'kääpä,taula' | **udmS** *senkʃ* 'taula, kääpä' |
haVj *sänəɣ: nönjɪs.*, DN *sinq*, O *sán* '(koivun) taulakääpä, (minkä
tahansa puun) kääpä' | **manT** *šinə-w* 'kääpä' | ?**unk** *szén* 'hiili;
(vanhaunk., murt.) kipinä'

UEW 1988: 494, SSA 3: 173

Tämän sanueen sanat ovat suomea ja unkaria lukuun ottamatta merkitykseltään lähes identtiset: kaikki viittaavat yhä puussa kasvavaan sieneen eli kääpään, suurin osa nimenomaan koivun kääpään, josta on tehty tulentekovälineitä eli tauvoja. Itämerensuomessa *sieni* ei kuitenkaan mitenkään viittaa tulentekoon eikä se enää viittaa myöskään puussa kasvavaan kääpään, vaan pelkästään maassa kasvaviin sienilajeihin, mukaan luettuna homesieni. Unkarista sitä vastoin merkitys 'sieni' puuttuu kokonaan. Sen sijaan sana on merkityksessä 'hiili; kipinä'. Merkitys on voinut siirtyä tulentekovälineestä itse tulen tekemiseen ja siitä edelleen palamistuotteeseen eli hiileen. Merkitys on siirtynyt verraten kauas alkuperäisestä. Vaikka se on mahdollinen, se on kuitenkin ainoa laatuaan tässä sanueessa. Kaikkien muiden kielten sanoissa merkitys on pysynyt kutakuinkin ennallaan. Sen vuoksi on epäselvää, kuuluuko unkarin sana tähän sanueeseen.

Etymologia 2:

***šine** 'puuhiili' FU
?**saaN** *čidna* | ?**unk.** *szén*

UEW 1988: 480

On epävarmaa, onko tätä sanuetta olemassakaan, sillä UEW:ssa esitetään ainoastaan epävarmat vastineet saamesta ja unkarista. Lisäksi mainitaan samojedikielistä aiemmin esitettyjä vastineita (nen. *sibea: tūs.* 'tuhka, hiili'; en. *sio: tūs.* 'hiili', ngan. *simi* 'hiili'), mutta ne eivät UEW:n mukaan kuulu joukkoon (UEW: 480). Tällaiset hyvin hatarat ja epävarmat etymologiat ovat UEW:ssa yleisiä.

Nganasanin sana *simi* 'hiili' ei sovi tähän yhteyteen, mutta sen sijaan se voisi sopia yhteen marin sanan *šeme* 'musta' sekä mansin *semel* 'musta' kanssa

sekä muodollisesti että semanttisesti. Olen yhdistänyt nämä sanat omaksi sanueekseen kappaleessa 4.1.6.

Saamen sana *čidna* ei palaudu säännömukaisesti edellä esitettyyn rekonstruktio- muotoon **šine*. Sanan pitäisi olla *čadna* (kuten edellä olevassa sanueessa), jotta se voisi sopia rekonstruktioon. Sana *čidna* voitaisiin palauttaa muotoon **šiine*. Samaan muotoon voidaan palauttaa myös unkarin sana *szén*. Myös Erkki Itkonen on listannut ensitavun pitkiä vokaaleita sisältäviin suomalais-ugrilaisen kantakielen sanoihin sanan **siine* 'hiili'. Hän palauttaa tähän sanaan samat unkarin ja saamen sanat kuin edellä esittämäni (Erkki Itkonen 1969: 85, 101).

Jos unkarin *szén* ja saamen *čidna* kuuluvat samaan sanueeseen (< **šiine*), voisiko sen yhdistää suomen ja mordvan *sini*-sanueeseen? Jos pitää paikkansa Kosken oletus, että itämerensuomen *sini* ja mordvan *senem* olisi alkuaan merkinnyt mustaa, olisi mahdollista semanttisin perustein yhdistää suomen ja mordvan *sini*- sanat Itkosen rekonstruktion **šiine* 'hiili' kanssa. Suomessa pitäisi tosin sanan *sini* olla muotoa *sieni*. Se kuitenkin tarkoittaa eri asiaa, joten sillä perusteella voisi olla mahdollista, että diftongiutumisen sijaan ensimmäisen tavun pitkä vokaali olisikin lyhentynyt. Mordvan liudentumaton sibilantti *s*- ei kuitenkaan näytä sopivan tähän sanueeseen. Vanha liudentunut sibilantti **ś*- on mordvassa sanan alussa säilynyt (Bartens 1999: 43). Siksi sanarinnastus UEW:ssa rekonstruoidun sanan **šine* (tai paremminkin **šiini*) kanssa ei ole mahdollinen.

6. Suomalais-ugrilaisten kielten vanhimpia värinnimityksiä

6.1 Vartaloinnekset

Uralilaiseen ja suomalais-ugrilaiseen kantakieleen on rekonstruoitu vain muutama sata sanaa. Mikään kehittynyt kieli ei tule toimeen niin pienellä määrällä sanoja. Lisäksi kantakieleen palautettujen sanojen joukosta puuttuu paljon sanoja, jotka kuuluvat jokaisen maailman kielen perustanastoon. (Häkkinen 1990: 176.) Valoa ja pimeyttä erottavia sanoja on kyllä rekonstruoitu jo urali-

laiseen kantakieleen, mutta varsinaista värinimitystä *musta* ei ole pystytty uralilaisten kielten sanoista rekonstruoimaan.

Itämerensuomalaisissa kielissä ei Kosken mukaan ole jälkiä mistään sellaisesta monijäsenisestä värinimityssystemistä, joka olisi vallinnut myöhäiskantasuomessa. Niissä on vain kolme yhtenäistä perusvärinimitystä; *valkea*, *musta* ja *sininen*. Vain nämä nimitykset löytyvät kaikista itämerensuomalaisista kielistä, ja sillä perusteella niiden voidaan Kosken mukaan katsoa ulottuneen myöhäiskantasuomeen. (Koski 1983: 245–246.) Koski on ottanut tähän mukaan vain ne värinimitykset, jotka löytyvät kaikista itämerensuomalaisista kielistä. Kuitenkin tähän joukkoon tulisi laskea mukaan myös nimitykset *vihreä*, *keltainen* ja *ruskea*, jotka puuttuvat joistakin itämerensuomalaisista kielistä. Ne voidaan kuitenkin palauttaa ainakin itämerensuomalaiseen kantakieleen ellei kauemmaksikin. Tämä luonnollisesti laajentaa värinimityssystemiä olennaisesti. Samalla se tuo itämerensuomen värijärjestelmän lähemmäksi saamelaiseen kantakieleen palautettavaa värinimitysjärjestelmää, joka on huomattavan laaja itämerensuomalaiseen verrattuna.

Turunen on koonnut suomalais-ugrilaisten kielten eri kantakielivaiheissa esiintyneitä mahdollisia värinimityksiä (Turunen 1997: 22–25). Niistä käy ilmi, että uralilaisten etymologioiden pohjalta voidaan päästä hyvin monenlaisiin värinimisyysteemien kehitysmalleihin. Niistä kyllä voidaan päästä myös Berlinin ja Kayn esittämiin malleihin, mutta Turunen ei pidä sitä merkinä siitä, että teoria pitäisi paikkansa (Turunen 1997: 25).

Nimityksiä 'musta' ja 'valkoinen' ei ole varhaisimmissa kantakielirekonstruktioissa. Kyse on ollut lähinnä valoisuutta ilmaisevista nimityksistä. (Turunen 1997: 22.) Vaaleaa tarkoittavia sanoja on rekonstruoitu eri kantakielitasoille paljon useampia kuin tummaa tarkoittavia, joita on vain uralilaiseen kantakieleen rekonstruoitu **pil'm3* 'pimeä' (UEW: 381). Sana ei tätä nykyä missään sukukielessä ole merkityksessä 'tumma' tai 'musta' (SSA 2: 367). Tästä syystä ei ole perusteita olettaa, että sana olisi ollut tässä merkityksessä uralilaisen kantakielen aikoihin.

Uralilaiseen kantakieleen rekonstruoidaan sanan **pil'm3* (suomen *pimeä*) lisäksi **jelä* 'valo; aurinko; päivä', joka on epävarma (UEW: 96). Varsinaisia värinimityksiä on vain yksi; **piša* 'sappi - vihreä; keltainen' (UEW: 384). Punainen puuttuu, vaikka Berlinin ja Kayn mukaan sen pitäisi tulla kieleen

ennen vihreää. Eri kielissä on kuitenkin suomalais-ugrilaisesta sanasta **wire* 'veri' tehtyjä punaista tarkoittavia johdoksia, joten se on saattanut olla käytössä myös merkityksessä 'punainen'.

Uralilaisen ja suomalais-ugrilaisen rekonstruktiotason ainoa ero on, löytyykö sanoja samojedikielistä. Tätä nykyä tällaista jaottelua ei voida pitää luotettavana. Muodollista eroa näillä ei ole, mutta esitän nämä kaksi rekonstruktioasoa tässä kuitenkin erikseen.

Suomalais-ugrilaiseen kantakielivaiheeseen rekonstruoidaan kolme eri valkoista tarkoittavaa sanaa, jotka kaikki ovat epävarmoja: **ačka* 'valkoinen' (esim. ? sm. *ahka*, *haahka* 'Anas Mollissima', *hahkea*, *haahkea* 'harmaa', mDE *ašo*, M *akša* 'valkoinen; puhdas') (UEW: 3), **walkz* 'valkoinen, vaalea, loistava; loistaa, valaista' (sm. *valkea*) (UEW: 554) sekä **päjz* 'valkoinen, näyttää valkoiselta; hohtaa' (UEW: 360). Lisäksi on suomalais-ugrilaiseen kantakieleen palautettu värinimitys **čerz* 'harmaa' (UEW: 36). Berlinin ja Kayn teorian mukaan tämän värinimityksen pitäisi tulla kieleen viimeisten joukossa. Sitä ei siis pitäisi olla vielä suomalais-ugrilaisen rekonstruktiotason värinimitysten joukossa.

Suomalais-permiläiseen vaiheeseen on rekonstruoitu jälleen uusi valkoisen nimitys: **ääčkä* 'puhdas, valkea, näyttää valkealta'. Sana on hyvin lähellä sgr. kantakielen sanaa **ačka* 'valkoinen'. Suomen *haahka* on takavokaalinen kuten suomalais-ugrilaisen kantakielen sana **ačka*. Sana esiintyy murteittain myös muodossa *ahka* (SSA 1: 124), joka vastaa suomalais-ugrilaisen kantakielen sanaa **ačka* paremmin kuin *haahka*.

Samaiseen kielivaiheeseen on rekonstruoitu sana **wiša* 'myrkky - vihreä, keltainen'. Se puolestaan muistuttaa kovasti uralilaisen kantakielen sanaa **piša* 'sappi – vihreä, keltainen'.

Ugriin kielivaiheeseen on palautettu vain yksi värinimitys: **pčkkz-tt3* 'musta'. Sen jatkaja on esimerkiksi unkarin *fekete* 'musta'. Rekonstruktio on tehty unkarin perusteella ja se voisi näyttää obinugrialaisten kielten pohjalta tehtynä erilaiselta. Mitään alkuperää ei tälle sanalle ole esitetty.

Kantasamojediin on rekonstruoitu seuraavat värinimitykset: **jekz* 'valkoinen' (Janhunen 1977: 42), **sčr* ~ *ser-* 'valkoinen' (Janhunen 1977: 138),

**Ḑilwq* 'pimeä, pimeys' (Janhunen 1977: 151) ja **n'är-* 'punainen' (Janhunen 1977: 107).

En Janhusen teoksesta *Samojedischer Wortschatz* löytänyt todistetta siitä, että sana **Ḑilwq* olisi koskaan tarkoittanut mitään muuta kuin pimeää. Sen jatkajia ovat esim. neT *talv* 'yön pimeä aika (talvella)' ja kam *toli* 'pimeä' (Janhunen 1977: 151). Sanat muistuttavat konsonantistoltaan suomalais-ugrilaiseen kantakieleen rekonstruoitua substantiivivia **tälwä* 'talvi'. Suomen *talvi* esittää tämän sanan takavokaaliseksi variantiksi. (UEW: 516) Olisi odotuksenmukaista, että takavokaalisia varianteja löytyisi myös muualta päin kielikuntaa kuin suomesta. Kantasamojedin **Ḑilwq* 'pimeä' on takavokaalinen, mutta muuten se näyttää samalta kuin suomalais-ugrilaiseen kantakieleen rekonstruoitu sana **tälwä* 'talvi'. Janhusen uralilaisen ja samojedilaisen kantakielen vertailua koskevasta artikkelista löytyi epävarma esimerkki tällaisesta etu- ja takavokaalisuuden vaihtelusta kantasamojedissa: *~~käniä~~ 'kyynel' (sm. *kyynel*, unk. *könny*). Janhusen mukaan uralilaisessa kantakielessä sana olisi alkuaan ollut muotoa **kuñiä*. Janhunen tosin selittää ensitavun vokaalin muutoksen sitä seuraavasta palataalisesta konsonantista *-ñ-* johtuvaksi. (Janhunen 1981: 255).

Merkitykset 'pimeä' ja 'talvi' eivät ole toisiaan poissulkevia. Talvi on pimeää aikaa ja erityisen pimeää se on pohjoisessa. Kun vielä tundranenetsin *talv* tarkoittaa pimeää aikaa nimenomaan talvella, ei ole mitään epäselvää, etteikö merkityksensä puolesta kantasamojedin sanaa **Ḑilwq* voisi yhdistää suomalais-ugrilaiseen sanaan **tälwä*. Tehtäväksi jää etsiä paralleeleja tämän tyyppiselle etu- ja takavokaalien vaihtelulle samojedikielissä.

Sekä uralilaiseen että samojedilaiseen kantakieleen on palautettu adjektiiviksi 'pimeä', joka esitetään värinimitykseksi. Kuitenkaan kummankaan kantakielen jatkajissa ei ole merkitystä 'musta' vain 'pimeä'. Jos merkitys 'musta' puuttuu jatkajakielistä, ei ole perustetta olettaa, että sana olisi koskaan tarkoittanut sitä. Lasketaanko nämä sanat värinimitykseksi vain siksi että sellainen on tarvittu, jotta saadaan täydellinen 'musta' ~ 'valkoinen' merkityspari? Kantakielistä puuttuu monia muitakin merkitysparien osasia, miksi siis väkisin täydentää juuri tämä merkityspari? Kaikki varsinaiset mustaa tarkoittavat sanat ovat samojedikielissä eri alkuperää keskenään.

Kantasaameen palautuvia värinimityksiä on Lehtiranta koonnut hyvin teokseensa *Yhteissaamelainen sanasto* (1989). Yhteissaamelaisia värinimityksiä ovat seuraavat (kirjoitusasu on Lehtirannan kantasaamelaisen rekonstruktion mukainen): **vēlkē* 'valkoinen' (saaN *vielgat*), **čāppē* 'musta' (saaN *čáhppat*), **rōpsē* 'punainen' (saaN *ruoksat*, saaKo *ruōpsâd*), **rōnē* 'vihreä' (saaN *ruoná, ruonas*), **viskē* 'keltainen' (saaN *fiskat*), **ručkē* 'ruskea' (saaN *ruškat*) **čōvjē* 'harmaa (poro); sininen' (saaN *čuvjât* 'hailakka, hailakansininen'), **čōrē* 'harmaa' (saaN *čvoris* 'harmaan- ja ruskehtavankirjava (karvoista)'), **čōrkē* 'harmaa' (saaN *čuorgat* 'hallava, harmaa (karvoista)').

Yhteissaamelaisia värinimityksiä on verrattain paljon. Huomattavaa ovat useat eri harmaan nimitykset. Tähän on voinut olla syynä poron harmahtava väritys. Saamelaiset jaottelevat porot tarkasti eri ominaisuuksien perusteella. Yksi jaotteluperuste on väri. Poron karvan väri myös vaikuttaa poron arvoon. Osa harmaan nimityksistä tosin muistuttaa toisiaan kovasti. Suomen kanssa yhteistä alkuperää on vain 'valkoisen' nimitys (sm. *valkea, välke*). 'Vihreän' nimitys **rōnē* on skandinaavinen laina, 'ruskean' nimitystä **ručkē* puolestaan pidetään itämerensuomalaisena lainana. Muille ei ole esitetty minkäänlaisia etymologioita. Punaista merkitsevä sana **rōpsē* on siitä erikoinen, että pohjoissaamassa sana on muotoa *ruoksat*. Siellä ei keskustonsonantistossa ole mitään merkkiä *-p-* äänneestä. Pelkän pohjoissaamen perusteella sanaa voisi pitää metaatesinä sanasta **ručkē* 'ruskea', mutta muihin kieliin tätä ei voi soveltaa ja siksi tällainen oletus ilman pätevää selitystä on hylättävä, vaikka semanttisesti 'punainen' ja 'ruskea' olisivat riittävän läheisiä värejä tällaisen metateesin syntymiselle.

Suomalais-ugrilaiseen kantakieleen on rekonstruoitu värinimityksiä mahdollisesti Berlinin ja Kayn teorian pohjalta olettaen, että suomalais-ugrilainen tai uralilainen kantakieli olisi ollut niin primitiivinen, että siellä olisi ollut nimitykset vain kahdelle värille; mustalle ja valkoiselle.

Samojedikielissä varsinaiset sanan **piša* jatkajat tarkoittavat vain sappea, mutta niistä tehdyissä johdoksissa värinimityksen ominaisuus ilmenee paremmin: Selkupissa Tymin murteessa sana *patərkä* tarkoittaa messinkiä ja

patelča- verbiä 'värjätä'. Koska kuitenkin on kyse johdoksista, ei voida olettaa, että itse sanoilla *pāt* tai *pāte* olisi ollut muuta merkitystä kuin 'sappi'.

On odotettavaa, että värien, samoin kuin muidenkin semanttisten kategorioiden kantakielivaiheisiin palautettu sanasto on aukkoinen. Vanhat värinimitykset ovat korvautuneet uusilla ja värisanasto on laajentunut. Voi olla, että viimeistään suomalais-ugrilaisessa kantakielessä (jos nyt tätä kielivaihetta voidaan uralilaisesta erillisenä pitää) on ollut nimitys värille 'vihreä'. Berlinin ja Kayn synkronisesti eri kielten perusteella tekemän päätelmän mukaan tätä ennen pitää olla nimitys värille 'punainen'. Kielihistoriallisin menetelmin tätä mahdollisuutta ei voi sulkea pois, vaan on oletettava, samoin kuin mustan osalta, että kielessä on mahdollisesti ollut nimitys punaiselle, mutta se on sittemmin vaihtunut. István Futaky tosin olettaa, että 'punaista' olisi suomalais-ugrilaisessa kantakielessä voinut merkitä sana **were* 'veri' (Futaky 1981: 50). Siitä on monissa suomalais-ugrilaisissa kielissä tehty 'punaista' tarkoittavia johdoksia. Kuten suomesta jo huomataan, sanat ovat voineet värin merkityksessä jo ennen varsinaista adjektiivijohdinta. Futakyn mukaan tällainen polysemia on ikivanhaa (Futaky 1981: 50).

6.2 Sanahahmot

Monet eri kantakielivaiheisiin "uutena" tulevat sanat muistuttavat muodoltaan ja merkitykseltään aiempia: Suomalais-permiläisen kantakielivaiheen **wiša* 'myrky; vihreä, keltainen' muistuttaa kovasti uralilaisen kantakielen sanaa **piša* 'sappi; vihreä, keltainen'. Muodollisesti erona on vain alkukonsonantti ja merkitys eroaa substantiivisen merkityksen osalta. Varhempi merkitys on 'sappi', myöhempi 'myrky'. Näiden välinen yhteys on kuitenkin kiistämätön; sappineste on myrkyllistä. Rekonstruktio muoto **piša* on epävarma. UEW:ssa on sille esitetty vastineita vain mordvasta ja samojedikielistä. Nekin ovat epävarmoja.

**piša* 'sappi' → 'vihreä, keltainen' U

?**mdE** *piže*, **M** *piža* 'vihreä; kupari, messinki; nuori, pieni; sininen (E)'

?**sam. nen** O *pad'e* 'sappi', *pad'erāxā* 'sapenväriäinen, sapenkaltainen, keltainen' | **en** Ch. *fórel* 'sappi' | **ngan** *fáta* | **selk** Ty *pāt*, *pāte* id., Ty

patarkä 'messinki', *patelča-* 'värjätä' | **kam** *pada* 'sappi' | **koib** *poda*,
mat *had* (de), Taig *pattangé* 'vihreä'

UEW 1988: 384–385

**wiša* 'myrkky – vihreä, keltainen' SP

sm *viha*, *viheriä*, *vihreä* | **ve** *viha* | **vi** *viha* 'viha, kauna; (käärmeen)
myrkky; kitkerä, karvas' | **li** *vijā* 'myrkky; piipun ihvi; puun kuoren
alla oleva kitkerä kerros'

mdE *ožo* 'keltainen', *piže-ožo* 'oranssinvärinen'

ma U B *užar* 'vihreä; nuori'

udm. *vož* 'vihreä; kehittymätön, pieni; kiukku, viha' | **ko** S V P *vež*
'ruohonvihreä (S P), vihreä (V), keltainen (P)'

ko *viž* 'keltainen (V S L Le I); vihreä (V, I), vihreänkeltainen (L)'

? < **ims** *wiša*

UEW 1988: 823, BARTENS 1999: 110

Jälkimmäinen sana **wiša* esitetään lainaksi kanta-arjalaisesta tai -iranilaisesta sanasta **wiša-*. Sen jatkajia ovat mm. muinaisintian *višám*, avestan *vīša-* 'myrkky' ja pehlevin *viš* 'myrkky; sappi' (UEW 1988: 823, SSA 3: 436).

Kiinnostavaa näissä sanueissa on, että **wiša* ei sisällä mitään kautta merkitystä 'sininen', kun taas vanhemmalla rekonstruktioilla on siniseen viittaava lisäulottuvuus. Toisaalta on hyvin epävarmaa, kuuluvatko samojedin sanat **piša*-sanan yhteyteen lainkaan. Jos ne eivät tähän kuulu, jää mordva yksin sanueeseen. Mordvan sanoja kuuluu molempiin edellä esitettyihin sanueisiin, mutta niiden merkitykset näyttävät täydentävän toisiaan. Berlinin ja Kayn teorian mukaan 'vihreä', 'sininen' ja 'keltainen' kuuluvat saman nimityksen alle ennen kuin eroavat omiksi nimityksikseen.

Komissa on sanan *vež* 'ruohonvihreä, vihreä; keltainen' lisäksi sana *viž* 'vihreä; keltainen; vihreänkeltainen'. Se kuulune tähän sanueeseen lainautumisen kautta, ei niinkään yhteisen alkuperän vuoksi. Siihen viittaa ensimmäisen tavun vokaali, joka sanoissa *viž* ja *vež* ovat erilaisia. Komiin on mahdollisesti lainattu uusi värinimitys sukukielen (mahd. itämerensuomen)

sanasta, joka on aiemmalle värinimitykselle sukua. Vaikuttaa luonnolliselta, että toisiaan muistuttavat värit (keltainen, vihreä) voivat saada samantapaisia nimityksiä eri tavoin, joko lainaamisen tai omaperäisten johtamisen tai äänteellisen varioimisen myötä. Näin näyttää käyneen komissa (laina) ja ehkä myös mordvassa (äänteellinen variaatio).

Myös suomalais-permiläiseen kantakieleen rekonstruoitu sana **čäčkä* 'puhdas, valkoinen; hohtaa puhtaana, valkoisena' ja suomalais-ugrilaisen kanta-kielen sana **ačka* 'valkoinen' muistuttavat kovasti toisiaan. Vertaamalla UEW:ssa näille sanoille esitettyjen vastineiden levikkiä toisiinsa voidaan huomata, että itse asiassa sanueiden levikit täydentävät toisiaan (1988: 3, 611):

**ačka* 'valkoinen' FU

?**sm** *hahkea, haahkea*; vi *hahk* 'harmaa'

mdE *ašo* **M** *akša* 'valkoinen, puhdas'

ma *oš* ~~**Ń**~~ *oš* 'valkoinen, vaalea; puhdas'

?**ha** DN *aš*, C *aš* 'valkoinen savi; liitu'

**čäčkä* 'puhdas, valkoinen; hohtaa puhtaana, valkoisena' FP

saaN *čeaská-* 'näyttää lumivalkoiselta, hohtaa valkoisena', *čeaskat*

'melko valkoinen, puhtaanvalkoinen, lumivalkoinen'

ko P *čočkom* 'valkoinen, puhdas'

Suomalais-ugrilaisen rekonstruktion osalta on huomattavaa, että hantin Cingalan murteen *a* ja Ylä-Demjankan murteen *a* palautuvat eri kantahantin vokaaleihin; Cingalan murteen *ä*- palautuu etuvokaaliin **ä*, kun taas Ylä-Demjankan murteen *a* on alkuaankin takavokaalinen. (UEW 1988: 3) Tämän eron vuoksi on epävarmaa, kuuluuko sana joukkoon. Jos kuitenkin voidaan todeta, että sekä suomalais-permiläinen etuvokaalinen että "varhaisempi" takavokaalinen sana kuuluvat yhteen, voisi ehkä tällaisen murteiden välisen vaihtelun ymmärtää. Toisaalta hantin sana on semanttisesti melko kaukana muista sukukielen sanoista. Sitä yhdistää muihin vain vaaleus. Semanttisen poikkeavuuden vuoksi jää epävarmaksi, voidaanko hantin sanaa yhdistää tähän sanueeseen.

Viimeisenä katson tässä kantasaamen sanoja **ćōrē* 'harmaa' ja **ćōrkē* 'harmaa', jotka muistuttavat läheisesti suomalais-ugrilaiseen kantakieleen rekonstruoitua sanaa **ćerz* 'harmaa' (UEW 1988: 36):

**ćerz* 'harmaa' SU

udm S *žar*, K *žar* 'aamuhämärä', ko *žor* 'harmaa, harmaatukkainen; raaka (marjasta)'

man P *šir* K *sir* N *sēri* 'hämärä, aamuhämärä, aamu, päiväkoitto'

unk *szir* 'harmaa', *szürke* 'harmaa; (vanh.) ruskea, sysimusta'

UEW:ssa hylätään aiemmin esittämäni saamen sanat ensimmäisen tavun vokaalin vuoksi. Samasta syystä hylätään myös hantin *sur* 'harmaa'. Merkitys on kuitenkin täysin sama ja eroavuudet koskevat vokaalistoja; saamen ja hantin sanat ovat takavokaalisia, muut etuvokaalisia. Tälle ilmiölle on paralleleja ainakin itämerensuomessa, myös neutraaleissa sanoissa (vrt. sm. *talvi* < sgr. kk. **tälwä* 'talvi'). Tapana on ollut viitata tällaisissa tapauksissa Pauli Saukkosen artikkeliin "Eräs etymologointiperiaate" (1962: 342–343), mutta Saukkosen mukaan etu- ja takavokaalin vaihtelu on ilmennyt vain a. affektin yhteydessä ja b. vasta kantasuomessa. Näistä ainakaan jälkimmäinen ei tässä esittämäni aineiston valossa näytä pitävän paikkaansa. Sen sijaan näyttää siltä, että etu- ja takavokaali ovat vaihdelleet ympäri kielikuntaamme aina samojedikieliä myöten (vrt. ksam. **ḏilwq* 'pimeä' ? < ural. kk. **tälwä*). Syy vaihtelulle on voinut olla sama; affekti.

Myös Erkki Itkonen on pohtinut itämerensuomen vokaalinvaihtelua. Hän on selittänyt itämerensuomen vokaalistoiltaan suomalais-ugrilaisesta kantakielestä poikkeavat sanat myöhäiskantasuomen vokaalinmuutosten kautta. Hänen mukaansa toisen tavun vokaalin muuttuminen olisi vaikuttanut myös ensimmäisen tavun vokaaliin. Huomattavaa on, että tällaisissa poikkeuksellisissa sanoissa on toisen tavun vokaalina tätä nykyä *-i*, esim. *talvi* < **tälwä*, *sappi* < **säppä*, *sarvi* < **sorva*, *vaski* < **wäškä* 'metalli'. Itkosen mukaan tämä johtuu toisen tavun pluraalin ja preteritin määräehtoisten diftongimuutosten myötä syntyneistä *i*-vartaloista (Itkosen mukaan *e*-vartaloista), joissa ensi tavun vokaalit ovat väljentyneet (*o* > *a*), pidentyneet (*o* > *oo*) tai velaaristuneet (*ä* > *a*)

(Erkki Itkonen 1969: 81–82, Korhonen 1981: 110). Itkosen mukaan tämä ilmiö on tapahtunut vain myöhäiskantasuomessa, ei muualla. Hän ei selitä muuta syytä muutokselle kuin äänteellisen. Kuitenkin esimerkiksi sanalla **wäškä* 'metalli' on takavokaalisia jatkajia myös muualla kuin itämerensuomessa (sm. *vaski*), esimerkiksi unkarin *vas* 'rauta' on tällainen. Janhunen selittää tällaisen äänteellisen epäsäännöllisyyden voivan johtua sanan kulkusananomaisuudesta. (Janhunen 1981: 225.)

UEW:ssa esitetyssä sanueessa on kuitenkin monia muita äänteellisiä ongelmia. Annettu rekonstruktio muoto on **čerз*, mutta mikään siihen rinnastetuista sanoista ei alkukonsonanttinsa puolesta palaudu tuohon muotoon. Mansin ja unkarin sanat palautuvat ennemmin liudentuneeseen sibilanttiin **ś-*. Niiden mukaan tehty suomalais-ugrilainen rekonstruktio olisi **śiri*. Komin ja udmurtin sanoissa ensimmäinen konsonantti on soinnillinen affrikaatta *ž*. Bartensin mukaan soinnillisella affrikaatalla alkavia sanoja on ilmaantunut kantapermiin, mutta niille ei ole sen vanhempia varmoja etymologioita (Bartens 2000: 40). Komin etymologisessa sanakirjassa on rinnastettu komin *žor* pohjoissaamen sanaan *čuorgat* (KESJa 1970: 92). Sanakirjassa esitetty sanarinnastus on siis sama kuin tässä esittämäni. Myös saamen sana *čuorgat* voidaan palauttaa ensimmäisen konsonanttinsa osalta liudentuneeseen sibilanttiin, mutta sana olisi takavokaalinen: **śar-(kз)*. Permiläisten kielten osalta liudentuneen sibilantin olisi pitänyt pysyä ennallaan, mutta on epävarmaa, mihin kantapermin liudentunut affrikaatta **ž* palautuu, vai palautuuko mihinkään.

Unkarin ja mansin sanat voidaan palauttaa yhteiseen muotoon **śiri*. Se tarkoittaa, että kyseinen sana on palautettavissa ugrilaiseen kantakieleen. Merkitys vaihtelee melkoisesti. Se on voinut alkuaan merkitä hämärää, mutta mitään varmaa ei voida tästä oletuksesta sanoa, sillä unkarista merkitys 'hämärä' puuttuu kokonaan. Sekä saamen *čuorgat* 'harmaa' että hantin *sur* 'harmaa' (haKoš *sur*~~45~~ 'harmaa (pää)' (Karjalainen 1948: 877)) voidaan palauttaa muotoon **śar-(kз)*, jonka merkitys olisi selkeästi 'harmaa'.

Kumpikaan esittämistäni rekonstruktioista ei ole varma. Sanoja on vähän ja levikki siksi hyvin hajanainen. Semanttisesti unkarin ja mansin sanojen yhteensovittaminen ja palauttaminen johonkin tiettyyn merkitykseen on vaikea tehtävä. Udmurtin ja komin sanoja ei voida millään tavalla varmoina rinnastaa

mihinkään näistä ennen kuin on varmempaa tietoa siitä, mitä kantapermin liudentuneen affrikaatan *ʒ takana on. Jos se voidaan esimerkiksi affektin perusteella palauttaa liudentuneeseen sibilanttiin, voitaisiin permiläiset sanat lisätä saamen ja hantin sanojen muodostamaan sanueeseen.

Berlinin ja Kayn teorian mukaan oma nimitys harmaalle pitäisi tulla kieleen viimeisten joukossa. Vaikka UEW:ssa esitetyn sanueen sanoista eivät kaikki näytä kuuluvan yhteen keskenään, vaikuttaa kuitenkin siltä, että oma nimitys värille 'harmaa' on voinut olla käytössä varsin varhain.

Edellä esitetyissä sanoissa merkitykset ovat liittyneet värinimityksen lisäksi aamuhämärään. Silloin kaikki on harmaata, kun päivä valkenee, mutta aurinko ei ole aivan ehtinyt horisontin yläpuolelle. Toisaalta harmaa on varsin yleinen väri eläimillä, esimerkiksi oravilla talvella. Nahka on ollut kauppatavaraa ja ehkä siksi on ollut tarvetta erotella harmaa karva muista esimerkiksi siksi, että orava vaihtaa turkkinsa värin talvella ruskeasta harmaaksi. Jäniksen talvikarva on valkoinen ja kesäkarva harmaa, joten tässä tapauksessa valkoinen ei ole kelvannut värinimitykseksi kesäkarvalle.

Kantasaameen on palautettu useita eri harmaan nimityksiä. Porot ovat yleensä väriltään harmahtavia, joten saamelaisille on varmasti ollut tärkeää erotella erilaisia harmaan sävyjä. Jos paimentolaisille eläimen karvan väri on tärkeä, miksi ei metsästäjille ja nahan kauppiaille?

6.3 Johdosmaisuus ja johtimet

Suomalais-ugrilaisen kantakielen tyypillinen sanahahmo on (V)CVCV. Jos se on muotoa (V)CVCCV, oletetaan, että kyseessä on alkuaan johdos. Monet tässä käsittelemistäni edustavat jälkimmäistä sanahahmoa. Niiden jälkitavujen variaatio on vähäinen. Jälkitavut ovat *-k3*, *-ka*, *-m3* tai *-t3*. Jälkimmäinen on tyypillinen jo Lehtisalonkin mainitsema adjektiivijohdin. Se löytyy sanasta **pil'm3* 'pimeä' (sm. *pimeä*, josta vartalokonsonantti *-l-* kadonnut). Johdin *-k3* löytyy esimerkiksi sanasta **walk3* 'valkoinen'. Toisaalta voi myös olla, että ainakin osassa näistä johtimilta näyttävistä tavuista konsonantti onkin tilke eikä johdin. Johtimen sijaan se voi käyttäytyä täytekonsonantin tapaisesti, kuten suomen sanassa *ruskea*, *ruskottaa*, *rusottaa* tai *soljua*, vrt. *solista* (Kulonen 2006: 325).

Kantasaamen yhdeksästä värinimityksestä neljällä on sanan lopussa *-kĕ*, joka näyttää johtimelta. Erityisen kiinnostava tässä suhteessa on väri harmaa, jolla on kaksi toisiaan muistuttavaa nimitystä; **ćōrē* ja **ćōrkĕ*. Näistä toisessa on samainen yhtymä sanan lopussa. Paralleelina voisi esittää tälle suomen sanoja *vaalea* ja *valkea*, joista jälkimmäisessä on myös pääte *-kea*. Samainen *-kea* on myös suomen sanassa *ruskea*, josta on myös tehty verbejä muotoa *rusottaa*, *ruskottaa*. Suomen paralleelien perusteella voidaan olettaa, että nämä kaksi eri 'harmaan' nimitystä ovat sukua toisilleen, toinen vain on johdos. Olen jo edellisessä luvussa verrannut kantasaamen sanoja **ćōrē* ja **ćōrkĕ* (saan *čuoŕgat*) joihinkin suomalais-ugrilaisessa kielikunnassa esiintyviin sanoihin ja on mahdollista, että sanalla on vastineita myös kantasaamea kauempana.

Kantasaamen **viskĕ* 'keltainen' on sana, jolle ei ole esitetty etymologioita. Merkitykseltään se sopisi **viha* -sanueen kenttään eikä muodoltaankaan sana ole kovin kaukana siitä. Sanan **viskĕ* ensimmäisen tavun vokaalin *-i-* pitäisi palautua pitkään vokaaliin ja esimerkiksi suomessa vastaavan sanan tulisi olla **viihkeä* (ks. esim. Sammallahti 1998: 189). Tällaista sanaa ei suomessa ole. On kuitenkin mahdollista, että vokaali on voinut pidentyä myöhemmin, samoinhan on käynyt suomessa sanalle *vaalea*, joka kuuluu samaan sanaperheeseen kuin *valo* ja *valkea*.

Koska saamessa on harmaalla variantit **ćōrē* ja **ćōrkĕ* ja edellä olen jo esittänyt tälle vaihtelulle paralleeleja suomesta, on mahdollista, että **viskĕ* olisi myös alkuaan lähtenyt muodosta **wiša*, joka palautuu taas suomalais-mordvalaiseen kantakieleen merkityksessä 'myrky - vihreä, keltainen' ja mahdollisesti siitä eteenpäin aina uralilaisen kantakielen sanaan **piša* 'sappi - vihreä, keltainen' asti. Ensi tavun vokaali on voinut pidentyä myös sekundäärästi (vertaa suomen *valo* - *vaalea* - *valkea*, myös *haahka*, *hahka*, *aahka*, *ahka*, *haha* 'Somateria mollissima' sekä samaan sanueeseen kuuluvat *hahkea*, *haahkea* 'harmaa'). Tärkein on kuitenkin sanan toisen tavun *-kĕ*, joka on samanlainen kuin suomen *-kea* (*valkea*, *ruskea*, *virkeä*). Se vaikuttaa adjektiivijohtimelta ja se on voitu mieltää saamessa erityisesti värijohtimeksi, se kun esiintyy monen värinimityksen yhteydessä.

Yleinen adjektiivijohdin on *-etA (*-eδA), ja tästä myös suomen -eA on johdettavissa. Myös hantissa on samanlainen johdin -t3, ja se näkyy esimerkiksi adjektiiveissa wǎst3 'keltainen, vihreä, sininen' sekä wěrt3 'punainen'. Näistä jälkimmäinen on johdettu verta tarkoittavasta sanasta wěr. Sekä suomen, saamen että hantin johtimet voidaan palauttaa muotoon *-etA (tai *-eδA), joka on jo Lehtisaloon mainitsema uralilainen adjektiivisuffiksi (Lehtisalo 1936: 271).

Uralilaisen kantakielen sana *jelä 'valo' muistuttaa keskuskonsonanttia lukuunottamatta kantasamojedin sanaa *jek3 'valkoinen'. UEW:n mukaan rekonstruktio *jelä on epävarma, koska siihen ei ole yhdistetty muita kuin saamelaiskieliä ja samojedikieliä, jotka ovat varsin kaukana toisistaan. Voisiko adjektiivinen *jek3 olla alkuaan johdos adjektiivista *jelä? Johdin *-k3 näyttää varsin yleiseltä värinimitysten yhteydessä käytetyltä johtimelta, ja suomesta saatavan paralleelin (*pil'me > sm. pimeä) perusteella ensimmäinen konsonantti voisi kadota ja sen seurauksena johdinaines jäisi jäljelle, tähän tapaan *jelä > **jelk3 > *jek3.

6.4 Värinimitykset ja affekti

Edellä olen esittänyt, että affekti aiheuttaa sanastossa laajaa variaatiota. Värinimitykset ovat kuitenkin verraten neutraaleja eikä niistä ole helppo löytää affekteja. Kulonen on pienten eläinten nimitysten alkuperää tutkiessaan selittänyt niissä esiintyvän laajan äänteellisen variaation johtuvan affektista. Pienissä eläimissä affektin syntyminen on selvä: kyse on yleensä tuholaisista ja ei-toivotuista vieraista. Tällainen suhtautuminen synnyttää affektia ja sitä kautta lisänimiä ja johdoksia, joiden vuoksi sana varioi laajasti. (Kulonen 2006: 324–325.) Miten sitten värit? Riittääkö se, että kyse on adjektiiveista, selittämään variaation värinimityksissä? Siltä vaikuttaa, koska värinimitykset näyttävät tämän aineiston perusteella varioivan ekspressiivisten sanojen tapaan.

Värinimityksiä muodostetaan erilaisten adjektiivijohtimien avulla (vrt. sm. *vaalea, valkea, valkoinen*), niiden vokaalisto voi vaihdella (etuvokaalisuus vs. takavokaalisuus: *valkea, välkeä*, saaN *vielgat*, lyhyet vs. pitkät vokaalit *vaalea, valkea*), ja niiden keskuskonsonantisto voi myös vaihdella (*ruskehtava, rusehtava*, ural.kk. *pil'm3 'pimeä' > sm. *pimeä*). Nämä perusteet antavat pohjan

olettaa, että kuvailevuuden tarve eli adjektiivisuus voi olla riittävä laukaisu ekspressiivisyydelle, tarkoittaahan itse sana ekspressiivisyyden nimenomaan kuvailevuutta ja ilmaisullisuutta. Väreistä puhuttaessa ei tarvitse substantiivin olla itsessään affektiivinen, vaan värinimityksellä viitataan kyseisen olion tyypilliseen väriin. Kuitenkin tietyt asiat voivat affektiivistua, esimerkiksi myrky on luonnostaan negatiivisen affektin omaava asia. Sille annettua nimitystä voidaan varioida ekspressiivisten sanojen keinoin ja myös siitä johdetut sanat voivat olla affektiivisiä riippuen siitä, kuinka voimakkaasti ne sanat mielletään alkuperäiseen tarkoitteeseensa.

Vahva negatiivinen affekti voi aiheuttaa sitä, että sana vaihdetaan kokonaan (sanankielto). Aineistoni perusteella mustaa tarkoittaville sanoille on ainakin joissakin kielissä näyttänyt käyneen tällä tavalla. Toisaalta taas vahva positiivinen affekti voi aiheuttaa sanojen vahvaa variointia, mutta siten, että kanta säilyy tunnistettavana. Tämä voi selittää sen, miksi mustaa tarkoittavat sanat ovat enimmäkseen tuntematonta alkuperää, mutta valkoista tarkoittavat sanat ovat vanhoja monissa eri kielissä.

7. Kokoavaa tarkastelua

Värinimitykset ovat erityisesti etymologiselta kannalta katsottuna polyseemisiä. Sitä osoittavat värinimitykset, jotka voidaan palauttaa eri kantakieliin, mutta joita käytetään eri kielissä eri väreistä. On myös värinimityksiä, jotka tarkoittavat joissakin kielissä väriä ylipäätään ja joissakin jotain tiettyä väriä. Tällainen on esimerkiksi suomen *punainen*, joka tarkoittaa tiettyä väriä vain itämerensuomessa. Monissa muissa kielissä sitä vastaavat sanat tarkoittavat väriä ylipäätään.

Minkään kielen värijärjestelmä ei ole täysin tyhjentävä, koska ihmisilmä pystyy hyvin tarkasti erottelemaan eri värejä ja niiden sävyjä. Usein tarvitaan tarkennusta väristä jota tarkoitetaan, esim. *sysimusta*, *ruusunpunainen*, *kullankeltainen*. Mitä pienempi on kielen perusvärinimitysten järjestelmä, sitä enemmän varmasti käytetään tarkennuksia. Samalla perusteella kuin värinimityksiin tehdyissä tarkennuksissa, myös perusvärinimityksissä tietyn värin prototyyppinen edustaja on odotuksenmukainen lähtökohta värinimityksen synnylle. Esimerkiksi sanasta **wire* 'veri' (> sm. *veri*) on johdettu 'punaista'

tarkoittavia värinimityksiä, esim. unk. *vörös*, ha *wěrtz* ja viE *verev*. Mansissa sana on johtamattomana siirtynyt merkitsemään punaista, esimerkiksi manE *wiir* ja manP *wiyr* 'punainen'. Samantapainen on ollut kehitys myös tässä tutkimuksessa ehdottamalla uralilaisella sanalla **š3m3* 'hiili', johon olen palauttanut nganasanin *simi* 'hiili', marin *šeme* 'musta' ja mansin *sēmēl* 'musta'.

Berlinin ja Kayn teoria ei sellaisenaan toimi etymologisessa tutkimuksessa, mutta täysin käyttökeltoton se ei ole. Historiallis-vertaileva kielen tutkimus ei pysty varmoin perustein todistamaan heidän esittämänsä teoriaa värinimitysten kehittymisestä täysin oikeaksi tai vääräksi. Myös se, missä vaiheessa voidaan puhua itsenäisistä värinimityksistä tilannesidonnaisen merkityksen venyttämisen sijaan, jää epäselväksi. Näin on esimerkiksi laita István Futakyn (1981) esittämässä teoriassa suomalais-ugrilaisen kantakielen värijärjestelmästä. Värinimitysten substantiivisen alkuperän vuoksi on mahdotonta arvioida, milloin ne ovat saaneet adjektiivisen merkityksen. Adjektiivisen käytön tilannesidonnaisuus on voinut säilyä pitkään ennen kuin sana on saanut pysyvän adjektiivisen merkityksen.

Tässä tutkimuksessa käsittelemäni aineiston perusteella näyttää siltä, että valkoinen mielletään puhtaaseen ja musta likaiseen. Ne siis muodostavat enemmänkin merkitysparin 'puhdas' – 'likainen' kuin 'valoisa' – 'pimeä'. Pimeää tarkoittavat sanat eivät ole saaneet mustaan viittaavia merkityksiä, mutta mustaa tarkoittavat sanat ovat saaneet pimeään viittaavia merkityksiä. Pimeää tarkoittavia sanoja ei ole aineistoni perusteella liitetty mustiin olioihin, kun taas mustaa tarkoittavilla sanoilla on monissa kielissä lisämerkityksenä 'pimeä'. Näillä on siis selvästi ollut erilliset käyttöalueet, muuten olisi myös pimeää tarkoittavilla sanoilla yhä joissakin kielissä väriin viittaavia lisämerkityksiä.

Miksi valkoista tarkoittavat sanat ovat kelvanneet ilmaisemaan sekä valoisuuden astetta että jonkin olion väritystä? Valkoisen tapa heijastaa valoa voi olla yksi selitys siihen; luminen hanki heijastaa auringonvaloa siten, että silmiä häikäisee samalla tavalla kuin suoraan aurinkoon katsoessa. Myös valkoinen vaate häikäisee silmiä. Tätä miellelyhtymää osoittavat esimerkiksi verbit *välähtää* ja *välkähtää*, jotka on johdettu adjektiivin *valkoinen* etuvokaalisesta variantista *välke*, *välkeä*.

Eri rekonstruktioitasoille on värille 'valkoinen' palautettu useita eri nimityksiä. Eri sanoilla on saattanut olla alkuaan toisistaan eroavia käyttöalueita,

mutta ne näyttävät sittemmin sekoittuneen. Ero on saattanut olla samantapainen kuin mustaa ja pimeää tarkoittavilla sanoilla, mutta valkoiselle tyypillinen häikäise-vyyden ominaisuus on saattanut vaikuttaa siihen, että ero ei ainakaan nykyisissä kielissä käy ilmi.

Valkoisen positiivinen affekti on voinut vaikuttaa siihen, että kanta-kieleen on pystytty rekonstruoimaan monia eri nimityksiä valolle ja valkoiselle. Musta ja pimeä ovat mahdollisesti jo alkuaan kuuluneet negatiivisen affektin piiriin, ja tästä syystä on saatettu käyttää sanankieltoa samaan tapaan kuin tabu-eläimistä, joiden nimityksiä on vaihdettu ajan mittaan monta kertaa. Positiivinen ja negatiivinen affekti voivat selittää sen, miksi valkoisen eri nimitykset ovat säilyneet hyvin eri kielissä, kun taas mustalle värille annetut nimitykset ovat kadonneet ja vaihtuneet kokonaan uusiin niin tiuhaan, että vanhaa nimitystä on vaikea löytää.

Merkkien ja lyhenteiden selitykset

Olen käyttänyt tässä tutkimuksessa SSA:n käyttämää merkistöä ja siihen soveltuvaa fonttia.

afg	afgaani	koS	Sysolan murre
en	enetsi	koV	Vyčegdan murre
enCh	Chantaikan murre	li	liivi
eng	englanti	ly	lyydi
FU	suomalais- ugrilainen rekonstruktio	ma	mari
FP	suomalais- permiläinen rekonstruktio	maB	Birskin murre
		maKB	Kozmodemjanskin murre
		maN	niittymari
		maU	Uržumin murre
ha	hanti	maV	vuorimari
haC	Cingalan murre	man	mansi
haDN	Ylä-Demjankan murre	manE	etelämansi
		manK	mansin Kondan murteet
haI	itähanti		
haKoš	Košelevon murre	manLM	Lozvan keski- juoksun murre
haN	pohjoishanti		
haO	Obdorskin murre	manLU	Lozvan alajuoksun murre
haV	Vachin murre		
haVj	Vasjuganin murre	manN	pohjoismansi
ims	itämerensuomi	manP	Pelymkan murre
ink	inkeroinen	manT	Tavdan murre
ka	karjala	mat	matori
kk	kantakieli	matTaig	Taigan murre
ko	komi	mdE	ersämordva
koI	Ižman murre	mdM	mokšamordva
koL	Luzan murre	mdBa	Bajevkan murre (E)
koLe	Letkan murre	mdHI	Chlystovkan murre (E)
koP	komi-permjakki	mdJeg	Jegorovkan murre (E)

mdKal	Kaljajevon murre (E)	sm	suomi
mdMar	Maressevon murre (E)	SP	suomalais-
mdP	Gouv. Pensa (M)		permiläinen
mdPetr	Petrovsk (M)		rekonstruktio
nen	nenetsi	SU	suomalais-
nenO	Obdorskin murre		ugrilainen
ngan	nganasani		rekonstruktio
oss	osseetti	U	uralilainen
ru	ruotsi		rekonstruktio
saaE	eteläsaame	udm	udmurtti
saaIn	inarinsaame	udmK	Kazanin murre
saaKId	kildininsaame	udmMU	Malmyž-Uržumin
saaKo	koltansaame		murre
saaLu	luulajansaame	udmS	Sarapulin murre
saaN	pohjoissaame	unk	unkari
saaPi	piitimensaame	ural.	uralilainen
saaU	uumajansaame	va	vatja
sam	samojedi	ve	vepsä
selk	selkupi	ven	venäjä
selkTy	Tymin murre	vi	viro
sgr	suomalais- ugrilainen	viE	eteläviro

LÄHTEET

- ABONDOLO, DANIEL 1998: Introduction. Abondolo, Daniel (ed.) *The Uralic Languages*. Bristol.
- AIKIO, ANTE 2003: Suomen saamelaisperäisistä paikannimistä. *Virittäjä* 107, s. 99–106.
- ARISTE, PAUL 1981: *Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega*. Tallinn.
- BAKRÓ-NAGY, MARIANNE SZ. 1992: *Proto-Phonotactics: Phonotactic Investigation of the PU and PFU Consonant System*. Studia Uralica; Band 5. Wiesbaden.
- BARTENS, RAIJA 1999: *Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys*. SUST 232. Helsinki.
- BARTENS, RAIJA 2000: *Permiläisten kielten rakenne ja kehitys*. SUST 238. Vammala.
- BERGSLAND, KNUT—MAGGA MATTSON LAJLA 1993: *Åarjelsaemien-daaroen baakogærja/Sydsamisk-norsk ordbok*. Alta.
- BERLIN, BRENT & KAY, PAUL 1969: *Basic Color Terms – Their Universality and Evolution*. Berkeley and Los Angeles.
- CASTREN, M. A. 1855: *Wörterverzeichnisse aus den Samojedischen Sprachen*. N.R.u.F. VIII. St. Petersburg.
- CLARK, HERBERT H. & CLARK, EVE V. 1977: *Psychology and Language*. New York.
- EWU 1994 = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen, Band II Kor–Zs*. Budapest.
- FUTAKY, ISTVÁN 1981: Zur herausbildung des farbfeldes im Finnougrischen. *Lakó – emlékkönyv, nyelvészeti tanulmányok*. szrkesztök Bereczki Gábor – Molnár József, s. 48–58. Budapest.
- GRUNDSTRÖM, HARALD 1948–1950: *Lulelappsk ordbok*. På grundval av K. B. Wiklunds, Björn Collinders och egna uppteckningar. Skrifter utgivna genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala, Ser. C:1. Lund.
- HASSELBRINK, GUSTAV 1985: *Südlappisches Wörterbuch, Band III*. Schriften des Instituts für Dialektforschung und Volkskunde in Uppsala. Uppsala.
- HAYAKAWA, S. I. 1971: *Ajattelun ja toiminnan kieli*. Suomeksi toim. Jorma Toivainen. Amerikkalainen alkuteos ilm. 1949. Helsinki.
- HINTON, L – Nichols, J. – Ohala, J. (toim.) 1994: *Sound Symbolism*. Cambridge.
- HÄKKINEN, KAISA 1990: *Mistä sanat tulevat?* Tietolipas 117. Pieksämäki.
- HÄKKINEN, KAISA 2004: *Nykysuomen etymologinen sanakirja*. Juva.
- ITKONEN, ERKKI 1969: Zur Wertung der finnisch-ugrischen Lautforschung. *Ural-Altische Jahrbücher*, Band 41, s. 76–111.
- ITKONEN, ERKKI 1986: *Inarilappisches Wörterbuch I*. Unter mitarbeit von Raija Bartens und Lea Laitinen. Lexica societatis Fenno-Ugricae XX, 1. Helsinki.
- ITKONEN, ERKKI 1987: *Inarilappisches Wörterbuch II*. Unter mitarbeit von Raija Bartens und Lea Laitinen. Lexica societatis Fenno-Ugricae XX, 2. Suomalais-ugrilainen seura, Helsinki.
- ITKONEN, ERKKI 1988: Vokaaliston kysymyksiä. – *Virittäjä* 92, s. 325–330.

- ITKONEN, ESA 1992: ”Analogian” käsite ja sen rooli kognitiivisessa kielitieteessä. – Itkonen, Esa - Pajunen Anneli - Haukioja, Timo (toim.): *Kielitieteen kentän kartoitusta*, s. 39–49. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 39. Turku.
- ITKONEN, T. I. 1958: *Koltan- ja kuolanlapin sanakirja I*. LSFU XV. Helsinki.
- JANHUNEN, JUHA 1977: *Samojedischer Wortschatz: Gemeinsamojedische etymologien*. Castrenianumin toimitteita 17. Helsinki.
- JANHUNEN, JUHA 1981: Uralilaisen kantakielen sanastosta. *Suomalais-ugrilaisen seuran aikakauskirja* 77, s. 219–274.
- JARVA, VESA 2003: *Venäläisperäisyys ja ekspressiivisyys suomen murteiden sanastossa*. Jyväskylä Studies in Humanities 5. Jyväskylä.
- KARJALAINEN, K. F. 1948: *Ostjakisches Wörterbuch*. Bearbeitet und herausgegeben von Y.H. Toivonen. Lexica societatis Fenno-Ugricae X. Helsinki.
- KESKJÄ = Lytkin, V. I. – Gulajev, E. I.: *Kratkij etimologičeskij slovar’ komi jazyka*. Moskva 1970.
- KOIVULEHTO, JORMA 1971: Germanisch-finnische Lehnbeziehungen. *Neuphilologische Mitteilungen* 72, s. 577–607. Helsinki.
- KOPONEN, EINO 1998: *Eteläviron murteen sanaston alkuperä – Itämerensuomalaista etymologiaa*. SUST 230.
- KORHONEN, MIKKO 1981: *Johdatus lapin kielen historiaan*. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 370. Jyväskylä.
- KOSKI, MAUNO 1983: *Värien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä*. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 391. Savonlinna.
- KOSTERA, PAUL 1993: *Saksa-suomi-saksa sanakirja*. 2. painos. Keuruu.
- KULONEN, ULLA-MAIJA 1996: *Sanojen alkuperä ja sen selittäminen – Etymologista leksikografiaa*. Suomi 181. Helsinki.
- KULONEN, ULLA-MAIJA 2006: Eläimet ja affekti – etymologisia huomioita. *Virittäjä* 110, s. 322–334.
- KYPYЧ, M. P. 1985: *Саамско – Русский словарь. Сәмь - рӯйиу соакнәһкь*. Москва.
- LAPPALAINEN, MARJA 1991: *Perusvärinimitykset saamessa – Suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen pro gradu -tutkielma*. Helsingin yliopisto.
- LEHTINEN TAPANI 1986: Tutkimus värinimityksetämme. *Virittäjä*, s. 494–499. Helsinki.
- LEHTIRANTA, JUHANI 1989: *Yhteissaamelainen sanasto*. SUST 200. Helsinki.
- LEHTISALO, TOIVO 1934: Sanavertailuja. *Virittäjä*, s. 152–153. Helsinki.
- LEHTISALO, TOIVO 1936: *Über die primären Ururalischen Ableitungssuffixe*. SUST 72. Helsinki.
- LEINO, PENTTI 1983: Ajaako suomen kieli ajattelemaan suomalaisesti? Hakulinen, Auli ja Leino, Pentti (toim.): *Nykysuomen rakenne ja kehitys I*, s. 190–208. Tietolipas 93. Pieksämäki.
- LEINO, PENTTI 1993: *Polysemia – kielen moniselitteisyys*. Kieli 7. Helsinki.
- LIUKKONEN, KARI 1999: *Baltisches im Finnischen*. SUST 235. Helsinki.
- MOISIO, ARTO 1992: *Marilais-suomalainen sanakirja*. Turku.

- MUNKÁCSI, BERNÁT—KÁLMAN, BÉLA 1986: *Wogulisches Wörterbuch*. Budapest.
- NIELSEN, KONRAD 1902: *Die quantitätsverhältnisse im Polmaklappischen*. SUST 20. Helsinki.
- NIELSEN, KONRAD 1979: *Lappisk ordbok / The Lapp Dictionary I–III*. 2. painos. 1. painos 1932–1962. Larvik.
- NYIRKOS, ISTVÁN 2000: *Suomi-unkari-suomi taskusanakirja*. 2. tarkistettu painos (1. painos 1996). Juva.
- OxfEt 1966 = *The Oxford Dictionary of English Etymology*. Oxford.
- PAASONEN, HEIKKI 1918: *Die finnisch-ugrischen s-laute*. SUST 41. Helsinki.
- PAASONEN, HEIKKI 1948: *Ost-Tscheremissisches Wörterbuch*. Helsinki.
- PAASONEN, HEIKKI 1994: *Mordwinisches Wörterbuch III*. Helsinki.
- PAASONEN, HEIKKI 1996: *Mordwinisches Wörterbuch IV*. Helsinki.
- QVIGSTAD, J. K. 1881: *Beiträge zur Vergleichung des verwandten Wortvorrathes der Lappischen und Finnischen Sprache*. Helsinki.
- RDM 2002 = *Reverse Dictionary of Mari (Cheremis)*. Compiled by Jorma Luutonen, Sirkka Saarinen, Arto Moisio, Oleg Sergejev, Lidya Matrosova. Lexica societatis Fenno-Ugricae XXVIII. Helsinki.
- RÉDEI, KÁROLY 1970: *Die Syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen*. Budapest.
- SAMMALLAHTI, PEKKA 1989: *Saamelais-suomalainen sanakirja*. Ohcejohka.
- SAMMALLAHTI, PEKKA 1998: *The Saami Languages. An Introduction*. Karasjoki.
- SAMMALLAHTI, PEKKA – MOROTTAJA, MATTI 1993: *Säämi-suomâ sänikirje – Inarinsaamelais-suomalainen sanakirja*. Ohcejohka.
- SAUKKONEN, PAULI 1962: Eräs etymologointiperiaate. *Virittäjä* 62, s. 342–343. Helsinki.
- SAUKKONEN YM. 1979: *Suomen kielen taajuussanasto*.
- SKES = *Suomen kielen etymologinen sanakirja* 1–6. SKS, Helsinki.
- SSA 1–3 = *Suomen sanojen alkuperä*. Jyväskylä 1995–2000.
- SZILASI, MÓRICZ 1901: *Cseremisz szótár (Vocabularium Čeremissicum)*. Budapest.
- SIPÖCZ, KATALIN 1994: *A vogul nyelv színevei*. Studia Uralo-Altica, supplementum 3. Szeged.
- TESZ = *A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I*. Budapest 1967.
- TAYLOR, JOHN R. 1991: *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory*. Paperback edition. Oxford.
- TURUNEN, RIGINA 1997: *Mokšan värinnimitykset – suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen pro-gradu -tutkielma*. Helsingin yliopisto.
- TURUNEN, RIGINA 2002: Die Farbbezeichnungen im Mokscha-Mordwinischen. *Finnisch-ugrische Forschungen* 57, s. 167–194.
- UEW 1988 = Károly Rédei, *Uralisches Etymologisches Wörterbuch 1–2*. Wiesbaden.
- VASMER, MAX 1955: *Russisches Etymologisches Wörterbuch*. Zweiter Band, L–Ssuda. Heidelberg.
- WICHMANN, YRJÖ 1942: *Syrjänischer Wortschatz nebst Hauptzügen der Formenlehre*. LSFU VII. Helsinki.

- WICHMANN, YRJÖ 1954: *Wotjakische Chrestomathie mit Glossar*.
Apuneuvoja suomalais-ugrialaisten kielten opintoja varten II.
Helsinki.
- WICHMANN, YRJÖ 1967: *Wotjakischer Wortschatz*. Helsinki.
- WIKLUND, K. B. 1894: *Kleine lappische chrestomatie mit glossar*.
Apuneuvoja suomalais-ugrialaisten kielten opintoja varten. Helsinki.
- ÄIMÄ, FRANS 1919: *Astevaihtelututkielmia. Ensimmäinen osa: Lapin
murteiden välisiä konsonanttivaihteluita*. SUST 45. Helsinki